

KERESZTÉNY MAGVETŐ

SZERKESZTI ÉS KIADJA:

PÉTERFI DÉNES.

HOSZVETŐTÁRSÁK:

KANYARÓ FERENCZ, Dr. GÁL KELEMEN, GÁLFY LŐRINCZ.

XLV. évf. 1910. Januarius—Februarius. 1. füzet.

TARTALOM:

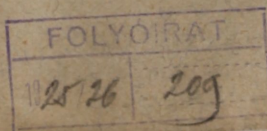
Unitarius egyházi törvények a papválasztásról. DR. TÓTH GYÖRGY.....	1
Nehány vonás az unitarismus történetéből. KANYARÓ FERENCZ	13
Ulfilas, a góthok arianus püspöke. MANNING E. J. után CSIFÓ SALAMON	21
„Jézustól vett szolgálat“. (Egyh. beszéd.) ÜRMÖSI KÁROLY.....	34
A Heltai-féle biblia. DR. BORBÉLY ISTVÁN.....	43
Az Egyh. Képv. Tanács körlevele.....	50
Gyöngymondatok, (Újkori íróktól.) Gyűjtötte KISS MIHÁLY	55
Irodalmi értesítő.....	57
Különfélék	58

KOLOZSVÁR

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLV. évf.

Januarius—Februarius.

1-ső füzet.

Unitarius egyházi törvények a papválasztásról.

A magyarországi unitarius egyház törvényhozó testülete az egyházi főtanács volt a multban is és az jelenleg is. (206. §.) Az egyházi törvények végrehajtása körében szükséges rendeletek, útasítások kiboecátása a végrehajtó hatalommal fölruházott E. K. Tanács hatáskörébe tartozik. Sőt az egyházi törvények 229. §. 1. pontja értelmében „a mennyiben a zsinati és főtanácsai határozatok végrehajtásánál az alkalmazás körülményei változtatást igényelnének, joga van az E. K. Tanácsnak ezt a következő főtanácsig tartó érvényességgel kivételesen és saját felelősségére megteenni“.

Ez tulajdonkép időleges törvényhozási jogkör.

A törvények életbelépése tekintetében egyházi törvényeink általános érvényű, határozott rendelkezést nem tartalmaznak. A kihirdetés tekintetében a régi gyakorlatot tartotta fenn az új szervezeti törvény, a mely „a püspök, E. K. T. és főtanácsok rendeleteinek és az egyházi törvényeknek kihirdetését“ az egyházköri közgyűlés tárgyai közzé veszi föl (146. §.). Az egyházi törvények kötelező erejének kezdeti időpontja e szerint határozatlan, ha csak az életbeléptetés napja külön megjelölve nincs.

Az unitarius egyházban a törvények megismerésére minden érdeklődőnek bő alkalmja volt a multban, mert a Kolozsvárt évenként tartott téli és a szintén évenként más és más helyen tartott nyári főtanácsok a legnagyobb nyilvánosság mellett folytak le és a törvények a köri gyűléseken is kihirdették.

Jelenleg a helyzet még kedvezőbb, mert — 1900-tól kezdődően — az egyházi főtanácsok jegyzőkönyvei kinyomattatnak és az egyházközségnek, egyházköröknek és egyházi tanácsosoknak megküldetnek.¹

¹ Az országos törvények a multban királyi jóváhagyás után az országgyűlésen és a vármegyei közgyűléseken hirdették ki és az országgyűlésre személyesen meghívottaknak is megküldettek.

Az egyház törvényeinek minél részletesebb és szélesebb körben való megismerése evidens közérdek is, minthogy az egyház ügyei iránt való érdeklődést nagyban fokozza. Már pedig saját tapasztalatomból állithatom — a mint az evangélikus egyházra nézve Mikler is észlelte¹ — hogy közkézen forgó unitarius egyházi jogi munka hiányában és mert az unitarius egyházi jogot alkotó jogszabályok szétszórta fordulnak elő, még az egyház igazgatásában tevékenykedők is néha egyes kérdés megvilágításánál a legnagyobb nehézségekkel küzdenek.

Ezért az E. K. Tanács jó és hasznos szolgálatot teljesít az által, hogy a 190/909. E. K. T. szám alatt az egyházi törvények csoportonként való átvizsgálására és a szükséges tervezetek elkészítésére több bizottságot küldött ki.

A magam részéről, a menyinyiben élethivatásom megengedi — egyházam iránt tartozó kötelességből oda fogok törekedni, hogy egyházi jogunkat a nagy nyilvánosság előtt megismertessem és az egyes kérdéseket az állami és más egyházi törvényekkel összehasonlítva s jogtörténeti alapon tárgyalva megvilágítsam, hogy a mult emlékeinek tiszteletét fokozzam és erősítssem s a jövőbe vetett reményt és bizalmat ezzel is növeljem.

*

Társadalmi életünknek nyitott szemmel való figyelése mindenkit meggyőzhet arról, hogy korunkat valami sajátos, ideges nyugtalanság uralja. A merre tekintünk, mindenütt azt látjuk, hogy a szellemi és fizikai erő kifejtés megnövekedett s néhol az expansiv erők az eddigi kereteket is recsegtetik, roпоgtatják.

Jelenleg az 1881. LXVI. t.-cz. rendelkezésénél fogva jogérvényesen az „Országos Törvénytár“-ban tételnek közzé és ha a törvény másként nem intézkedik, a kihirdetéstől számítva 15 nap mulva lép hatályba.

Az uzsoráról és káros hitelügyletről szóló 1883: XXV. t.-cz. 26. §-a azonban akként rendelkezik, hogy a koremai hitelről rendelkező fejezet szövege *minden községben* évenként szokott módon kihirdetendő és minden italmérési helyiségben a vendégek által könnyen látható helyen magyarul s az illető község jegyzőkönyvi nyelvén kifüggesztendő és olvasható állapotban tartandó⁴.

Szóval a koremai hitel meggátlását a törvényhozó akként kívánja hatékonyan elérni, hogy a vonatkozó törvényt minden évben nyilvánosan kihirdetteti.

¹ Mikler Károly: Magyar evangélikus egyházi jog.

A jelen kor socialis szelleme a munkásosztály legalsóbb rétegeit is megérintvén, az egyének és államok egész gazdasági életét befolyásoló munkásmozgalmak többé már el nem nyomható arányokban igazolják azt a föltevést, hogy az emberiség előre meg nem határozható irányban egy nagyobb lépés megtevése előtt áll. A tudományos kutatás újabb és újabb sikerei az emberi művelődés lépesőjén mind magasabbra és magasabbra ragadják az egyeseket s bár az emberi tudás határai nem végtelenek, még távolról sem sejthetjük ama perspectivát, a mely a jövő kódéből kibontakozhatik, mert „soha egyetlen kor sem érte meg úgy, mint a mienk, az élet minden formáinak ily teljes megbolygatását. Minden meg van ingatva: gazdaság, tudomány, művészet, erkölcs, vallás; minden fogalom oly forrongásban van, hogy utoljára azt kell hinnünk, hogy egyáltalában nincsen is már többé semmi megingathatatlanság.”¹

A hit világában, a szabad kutatás elvénel fogva, a tudományosan igazolt fölfogások jutnak előtérbe és így unitarius hitvallásunk szabad szelleme mind jobban és jobban terjed. De valójában egyházunk kicsiny területen, csekély számban törtet a tömegküzdelemben kitüzött ezélja felé.

Nagyobb erő kifejtésre azonban számszerűleg nagyon kevesen vagyunk, úgy, hogy fenmaradásunk és fejlődésünk föltételei között föltétlenül helyet kell találjon minden viszonylatban a jobb, okosabb, bölesebb belátás, mert hiszen az irányításra mindig a szellemi felsőbbbséggel bírók voltak hivatva. Egyházunk 400-dos multja igazolja jelmondatunk aranyigazságát: Legyünk okosak, mint a kígyó és szelidek, mint a galamb.

Egyháztörténetünk végiglapozása is erről győzhet meg és a mult szellemét megrögzítő és megőrző egyházi törvényeink is erről tanuskodnak. Az évszázados küzdelmek alatt egyházunk böles vezetői mindig megértették koruk szellemét és erőnk gyöngeségének tudatában sohasem éltek vissza a szerencse kedvezésével, hanem hitvallásunk biztosítására igyekeztek megtalálni azt a helyes középútat, a melyen a máig eljuthattunk.

Ezért van az, hogy egyházi törvényeink ha nem is állottak mindig összhangban ama kor szellemével, a melyben még érvényben állottak, de sohasem voltak a lehető haladás aka-

¹ *Sombart W.*: A socialismus és a socialis mozgalom. 1908.

dályai. A bennük rejlő szellem a vezetőknek mindig biztos iránytű volt az egyházi élet hajójának irányításában. A mult hagyományaihoz való ragaszkodás a gyors újítások idején sokszor bizonyult czélszerűnek. A törvényalkalmazásnál a bevitt szellem a fontos és döntő.

Számos példára hivatkozhatnám úgy az egyházjog, mint a polgárjog köréből, de legyen szabad ezúttal csak arra utalnoim, hogy a lobbanékony kedélyü francia nép változások után sovárgó szellemével teljesen meg tudott nyugodni abban, hogy a XVIII. század végén szerkesztett és 1803. III./15.-én kihirdetett code civil rendelkezései nyerjenek alkalmazást ma a XX. században is.

A törvényalkotta régi keretbe azonban a francia bíróság a XX. század szellemét helyezi el. A mi kicsiny egyházunk régi, egyszerű törvényeink keretébe miért ne lehetne a XX. század szellemét bevinni, de mértékkal!? Nem azt akarom ezzel jelezni, hogy ne igyekezzünk a korról haladni és ezzel haladva korszerűt alkotni ott és akkor, a mikor kell, de szent meggyőződéssel hirdetem, hogy a kedélyvilág irányítására hivatott egyház szerkezetében újításokat csak akkor szabad és kell behozni, ha annak szüksége elodázhatatlan. Ez a szükség azonban annál később következik be, minél teljesebb mértékben tud a törvény alkalmazására hivatott hatóság a kor kívánalmainak megfelelő szellemet a törvény rideg szavaiba belevinni.

Ezeknek az eszméknek a hatása alatt fogtam hozzá a közvélemény által az utóbbi időben fölszínre dobott ama kérdés tanulmányozásához, hogy papválasztási törvényünk megfelelő-e a kor kívánalmainak?

A mult iránt érzett tisztelettel s a jelen fölvilágosodott szellemétől áthatva forgattam a poros foliansokat és a mult fakult betük által megőrzött emlékeit megilletődve olvastam. A máról azonban csak úgy alkothat mindenki helyes fogalmat, ha a multat is ismeri, mert minden egyes előtérbe tolt kérdéssel csak úgy leszünk teljesen tisztában, ha az egyik hires német történész rendszerét követve azt is vizsgáljuk: hogyan is volt régen? E szerint vissza kell menjünk a mult ama forrásaira, a melyeknek ma birtokában vagyunk. E helyen egymáshoz sorakoztatom amaz alapköveket, a melyeken jelenlegi papválasztási törvényünk nyugszik.

És ebben egyedüli kalauzunk érdemeinek kiválóságán fölül egyedüli egyházjogirónk: bölöni Mikó Lőrincz, a ki az unitarius egyházjog tekintetében époly alapvető munkálkodást végzett, mint Uzoni-Fosztó István az egyháztörténet megírásával.¹

Kiváló egyházjogirónk emléke iránt táplált tisztelem arra kötelezne, hogy az alkalmat megragadva, egyházi levéltárunkban kéziratban őrzött munkájából a vonatkozó részt itt teljesen hű szövegben közöljem, de ezúttal a belső emberek választására vonatkozó törvényeket eredeti szövegükben kívánom megismertetni, hogy jövőben alapul szolgálhassanak kritikai tanulmányokra és más irányu munkálkodásokra.²

Mikó Lőrincz kiváló egyházjogirónk 1862. évben a belső emberek tétele tekintetében 3 korszakot különböztetett meg: a marasztalás, rendelés és választás korszakát.

¹ Mindkét író munkája elsőrendű forrásmunkát képez s csak sajnálhatjuk, hogy ezek a munkák máig sem jelentek meg nyomtatásban, mert ez a külvilággal szemben nagy irodalomtörténeti veszteség.

² *Mikó Lőrincz* munkájának czimlapján ez áll:

„Az erdélyi unitarius vallásközönség igazgatási Rendszere. Irta: bölöni Mikó Lőrincz tanár. (Sajátkezüleg irt eredeti szöveg.) Kolozsvárt, 1862.” (NB. E munka alapját a Mikó által összeszedett egyházi törvények [Canonok] képezik.)

A következő lapon pedig ez olvasható:

„A n. Mikó Lőrincz kéziratban hátrahagyott műveit s jelesen az egyházjogot oly feltétellel ajándékozták az unitarius vallásközönségnek az író gyermekei, hogy ezek tartassanak a status levéltárában s ha nyomtatásban ezek, vagy ezek alapján és ezek felhasználásával irt egyházjog kiadatnak, a tiszta jövedelem adassék a tanári nyugdíjalapnak, melynek megkezdéséül, mint legelső kezdeményezők 40 frtot o. é. be is adnak.

Kolozsvárt, 1874 június 1.-én. Mikó Miklós kir. törv. bíró, Mikó Imre kir. törv. jegyző, Mikó Klára Benczédi Gergelyné.

Lásd: 114/874. közig. sz.; 152/874. p. ü. sz.“

Mikónak még két (2) művét ismerjük: 1. A házasságról az erdélyi unitariusok értelme szerint és a Perlekedés rendje a válóperekben. Kolozsvár, 1862. 2. Ezt megelőzően lefordította volt Szentábrahámi Mihály latin nyelven irt munkáját: Rövid útmutatás az Egyházi Törvényszék előtti Perfolyamról (1861).

E két mű az egyházi bírászkodás megszűnése folytán gyakorlati értékkel nem bír.

(Mikó Egyházjogtanának a kiadására s illetve újradolgozására a kellő intézkedést a Képv. Tanács megtette, de az illető arra hivatott író időközben elhalálozott.

Szerk.)

- Időben kifejezve: *a)* 1568—1778. (marasztalás);
b) 1778—1840. (rendelés) és
c) 1840— (választás).

A 114. §-ban „Választási legújabb törvény“ felirat alatt a H.-Almásón 1845-ben hozott választási törvényt ismertette. Azóta 1889-ben újabb törvényt alkotott a Főtanács s így ennek figyelembevételével kell a fennállott választási rendszerek korszakait beállítanunk. Véleményem szerint azonban a bölöni zsinaton 1840-ben alkotott választási törvény egy egészen eredeti rendszert volt hivatva életbeléptetni s ha rövid ideig állott is fenn: azt külön korszaknak tartom. Erre való tekintettel én ma időbelileg is meghatározva négy korszakot találok megállapítandónak:

I. Korszak: az unitarius egyház kialakulásától 1778-ig. (Marasztalás.)

II. Korszak: 1778—1840. (Rendelés.)

III. Korszak: 1840—1845. (Pályázattal összekötött választáson alapuló rendelés.)

IV. Korszak: 1845— a jelen korig. (Választással összekötött rendelés.)

A belső emberek tételére vonatkozó egyházi törvényeinket e négy korszak szerint csoportosítva kívánom az alábbiakban ismertetni.

I.

A marasztalás korszaka.

(1568—1778.)

Dávid Ferencztől — Koncz Boldizsárig.

A reformatio a lelkiismeret-szabadság forradalma volt. A protestáns egyházak kialakulása a szabaddá lett szellem evolúciójának tekintendő. A fejlődés azonban nem előre meghatározott keretekbe ment végbe, hanem a külső körülmények voltak a lehetőség határai. Az unitarius egyház megalapítása oly tág keretnek látszik ma is, hogy négy évszáz haladása és tudományos fejlődése sem tette szükségessé a keretek tágítását. Elég szabad tér volt tehát az egyház beléletének alakulására évszázadokon át. A szabad szellem képviselői azonban sok mindenben

a nép-lélek kívánságának a kielégítését helyezték előtérbe és nem egy intézményt fogadtak el és tartottak meg a multból, csakhogy az egy igaz Isten magasztos eszméjét megmenthessék.

Papválasztásunk is az akkori kívánalmaknak megfelelően alakult. A lelki-élet élése abban az időben korszellem volt, mint ma a gazdasági élettel kapcsolatos socialismus. A tömeg volt az új és vezére csak az lehetett, a ki a tömegnek irányt szabni tudott.

Az egyház emberei tehát nagy lelki felsőbbiséggel kellett viseljük azt a sorsot, a mely a többségnek valóságos vándor-apostoloskodás volt. Az unitarius hit apostolai sem voltak kivételek. Erre mutat a „marasztalás“ rendszere. Maradhattak, ha marasztották és mehettek, ha menni akartak. És ez a papra, esperesre és püspökre egyaránt érvényes szabály volt.

Mikó L. így jellemzi: „Valamint a püspöknek és espereseknek évenként bucsuzniok kellett s a főtanácsnak és Egyházköri gyűlésnek joga volt más püspököt és esperestet választani, így az Eklezsiák és belső emberek közt is azon viszony állott fenn régen, hogy minden évben ki kellett nyilatkoztatni mind a belső embereknek: maradnak-e tovább?, mind az Eklezsiának: marasztalják-e, vagy nem őket?“¹

¹ Kézirat: 111. §.

Ezzel kapcsolatban jelezni kívánom, hogy a marasztalás formájában évenként megújuló püspökválasztásra nézve a következő egyházi törvényeink voltak:

I. a) Mikó szerint a világi tisztviselők akkori szokás szerint évenként bucsuzni tartozván, ez átszivárgott az egyházi életbe is. A püspökmarasztalás tehát eleinte szokáson nyugodott.

b) Az 1751. évi januárius 16.-án Kolozsvárt tartott főtanács és az ugyanazon évben június 12.-én Árkoson tartott zsinat valamelyikén szerkesztetett a „Zsinatról való Instructio“, azaz a zsinattartás ügyrendje. Ennek 11. pontjában, előzőleg az „os ecclesiae“ (közszónak) könyörgéséről rendelkezvén, ez áll:

11. Elvégezvén, a Generalis Notarius ül a templomban levő asztal mellé és ha a Superintendens akar, vagy megengedik bucsuzni s a templomból ad censuram kimenni, az atyafiak judiciumokat, visszajövéen, pronuncialja“.

E rendelkezésből nyilvánvaló, hogy a marasztalás korszakában a bucsuzás elvileg a püspökre nézve is fennállott, azonban a bucsuzás mellőzésének elhatározásáról egyúttal a marasztalás is kifejezésre jutott.

c) A püspök bucsuzása 1787-ben, a D.-Szent-Mártonban VI 16.-án tartott zsinaton lett eltörölve Lázár István hűség esküjének letétele alkalmával. Tíz évvel később, mint a papmarasztalás.

A „marasztalás“ rendszerének a kialakulására biztos adatokkal nem rendelkezvén, be kell érünk az okszerű következtetésekkel.

E czélból azt hiszem leghelyesebben járunk el, ha első sorban arra a sajátos korszellemre gondolunk; a mely a nép legalsó rétegét is áthatva gyors egymásutánban fejlesztette ki a különböző egyházakat.

Megtörtént tehát, hogy rövid időn belől az egyházközség papja, vagy a hivek más vallásra tértek át, sőt az egyes községekben a lutheranus, reformatus és unitarius vallásnak egyaránt voltak követői anélkül, hogy ezek kellően szervezve lettek volna. Egészen természetesnek találom tehát, hogy a pap ott hagyta az ekklézsiáját, ha a maga hitére megnyerni nem tudta és viszont a hivek is oly papot hivatnak magoknak, a kinek a tanítását elfogadták. Az ilyenén változások fejlődhetnek azután állandó rendszerré, a mely szerint a pap és a hivek között minden évben tisztázni kellett a helyzetet, t. i. a hivek kinyilatkoztatták, hogy a papot marasztalják, vagy a pap kinyilatkoztatta, hogy nem marad. Helyesen utal Pokoly arra, hogy a protestans gyülekezetek a vallás szabad gyakorlatát biztosító törvények erejénél fogva maguk választják mindenütt a lelkészeket.¹

II. Az esperesekre nézve is elvileg kötelező volt e korszakban a bucsuzás, illetve marasztalás.

Az esperesi bucsuzás részletesen leírva az 1751. évben kelt s fennebb jelzett instructio 12. pontjában.

E szerint: . . . minden T. Esperest a Sinat előtt való partialisban cenzura alá bocsájtja magát és a judiciumot notarius és assesorok subscriptiója és pecsétjek alatt a Sinatnak reportálják a notariusok.

Ehhez a formulához a Generale Conzistorium szorosán ragaszkodott. Az 1808. évi csókfalvi zsinaton hozott határozat szerint: „Megerősítettik azon rendelés, hogy a partialis székekről Esperes atyánkfiaiának hivatalaikra nézve való magaviseleteik aránt csak hiteles relatiók tétessenek ezen főconsistoriumhoz, a nélkül, hogy azok (t. i. az esperesek) a partialis által marasztalás alá hozattatnának.

E szerint az esperesek marasztalási rendszere is megszűntnek tekintendő e határozattal, habár a gyakorlatban azzal még később is találkozunk. Így az 1818. I/15-iki főtanács határozata, hogy: „.....az Esperesti esztendőnkénti megmarasztalás eltörléséről hozott Consistorialis határozás minden környékekben publicitassék“.

¹ Pokoly József: Az erdélyi Reformatus egyház története. IV. k. 110. lap. Kovács Albert ellenkező nézetet vall. Szerinte: a szabad papválasztás,

Ezzel kapcsolatban az országos törvények akként intézkednek, hogy a lelkész szabadon hirdetheti az isten igéjét „kiki a maga értelme szerint“, de a gyülekezet tetszésétől függ, hogy vajjon veszi-e azt, azaz megtartja-e az ily tanokat hirdető lelkészt.

Igy állván akkor a dolgok, teljesen magamévá teszem Pokoly ama nézetét, hogy a vallásos reformok idején az egyes egyházközségek között confessionalis kötelékek nem is állottak fenn, tehát e korszakban születhetett és született meg a papmarasztás intézménye. E felfogás helyességét támogatja az is, hogy ez a János Zsigmond alatt keletkezett törvényekkel áll a legszorosabb összefüggésben.

Nem bir e szerint semmi elfogadható alappal Kovács Albert ref. egyházjogi író ama tanítása, hogy „a reformatus egyháztól még a papmarasztás szerencsétlen intézményét is elsajátította az unitárius egyház“. ¹ Az előrebocsátott általános megjegyzések teljesen lerontják és tarthatatlanná teszik ez álláspontot és arra tanítanak, hogy az Erdélyben egymás mellett fejlődő reformatus és unitarius vallás elveit valló egyházközségek a külső körülmények hatása alatt jártak el egyformán és nem utánzási, elsajátítási hajlamból. Ennél a tételnél is rá kell mutatassak a közvéleménybe átvitt ama téves tudatra, hogy az unitarius egyházjog a reformatus egyházjog copiája volna. *Az unitarius egyház joga épp oly önálló fejlemény, mint a reformatus egyház joga. A hasonlatosság a milieu elmélet törvényein alapszik.*

A papmarasztalásra vonatkozó alábbi törvényeink is erről győznek meg, mert mindenkor egyházunk belső szükségletére vonatkoztak.

1. Ebben az irányban a Cs.-Szt.-Mártonban 1639. évi jul. hó 11.-én tartott zsinat a következő törvényt alkotta: ²

a mai értelemben nem tartozik a kalvinista alkotmány lényegéhez . . . s a magyar egyházat is csak az újabb liberalismus ajándékozta meg a szabad választás kétes értékű vivmányával. (I. kötet, 163. lap.)

¹ Kovács A.: Egyházjogtan. II. füzet, 429. l. (Bp., 1878.)

² Az egyházi törvények korszerűsége tekintetében párhuzamosan ismeretnem kellene a világi törvényhozás irányát is, azonban ez nagyon messze vezetne célomtól. Mindazonáltal nem mulaszthatom el rámutatni e helyen arra, hogy az 1653. évi III./15.-én megerősített és kiadott A. Constitutio első része a „religiókra nézendő dolgokról“ szólott, mert az I. articulus szerint: igen helyes és követésre méltó cselekedeti volt eleitől fogva ez hazának,

„A Miniszterek ha Ecclesiájokban tisztességesen marasztatnak Ecclesiajoktól, megmaradhatnak tempore suo, de ilyen conditióval: hogy ha az Ecclesianak szüksége leszen valamelyikre, akármí időben megmaradása után is libere Ecclesiajából kimehessen és az Ecclesiának kívánsága és szüksége szerint másua mehessen. Ha kinek pedig más Ecclesiába vacatio adatik, senki addig plenarii választ ne adjon a hívónak, mignem Seniorának meg nem jelenti, hogy így az Ecclesiában minden dolog ordinate, pii et prudenter legyen“.¹

A Désfalván 1661. évben április hó 7.-én tartott zsinaton:

Deliberatum. „Se minister, se Scholamester mala arte házanként való járással, ígéretekkel, vendégeskedésekkel ne attentálja a hallgatókat magához temere esatolni“.²

3. Tordán az 1738. januárius hó 10.-én tartott főtanácson ez határozatott:

„Az mely atyafiak marasztaltatnak az Ecclesiában, függőben az Ecclesia elméjét ne tartsák, hanem magok elméjét kiadják, mi szándékkal vadnak, akarnak-e megmaradni, vagy nem, hadd promovealhassák az Ecclesiák magok dolgát in tempore, másként az Disciplinában való poenában incurálnak“.

4. A kolozsvári Főtanács 1755. januárius 18.-án a következő határozatot hozta:

„Jóllehet az adámosi Ecclesiában a papmarasztalás iránt hasonlóság vagyon, mindazonáltal mivel a nagyobb rész megmarasztotta a papot, a nem marasztó fél pedig semmi okát nem adta a marasztásnak (helyesen nemmarasztásnak), a törvény kívánja, hogy a pap maradjon, azért a Sz.-Consistorium helyben hagyja“.³

hogy a közönséges jóról akarván concludálni (határozni) országos gyűlésekben, mindeneknek előtte az Istennek tiszteletire nézendő dolgokon kezdették el elmélkedéseket.

A hasonló beosztású 1669-ben kibocsátott Compilata Constitutio pedig az I. rész. I. czím 2. és 3. articulusában a templomba járásról is a marasztalás rendszerére vonatkozóan országos kötelező törvényként rendelte:

II. art: A mely paraszt ember templomot nem akarna frequentálni, hanem az isteni tiszteletet elmulatná háromszor egymásután, az olyanokat a dominus terrestris istenhez való buzgóságából — méltó mentsége nem lévén az olyan jobbágnak — verettesse kézi kalodába, hogy az által is az isteni tiszteletre szoktathassa.

III. art: A prédikátorok a patronusnak és populusnak nagyobb részének akarátja ellen az ekkleziában meg ne maradhassanak, lakhassanak, ha szintén a minor parstól marasztatnának is; hanem az esperestek kötelesek olyan helyekből kivinni és más helyekre collocálni.

¹ E helyeken az Ecclesia = összegyház; főtanács.

² Minister = pap.

³ A törvény kívánja = a fennebb idézett országos törvényt kell ez alatt érteniünk.

5. A Kaalban 1763-ban június hó 18.-án tartott zsinat azt határozta, hogy:

„Mind a pap, mind mester atyafiak igyekeznek magokat illendőképén hivataljokhoz úgy comportálni, hogy maguk negligentiája, illetlen magaviselete okot ne adjon az Ecclesiának a meg nem marasztásra, vagy más Ecclesiából ha disponáltaknak, acceptatásokra.“

6. Az 1768. évi januárius hó 18.-án Kolozsvárt tartott főtanács a következőket határozta :

„Sok időtől fogva tapasztalja mind a Consistorium, mind T. Superintendens ő kegyelme, hogy nemcsak az Ecclesiák, hanem még csak egy-két privatus ember is a consistorium ordinatiójának a pap s mester atyáinkfiai iránt magukat opponálják s számba nem vévén, mihelyt az ordinatiót helytelen tetszések ellen valónak lenni megértik, mindjárt T. Superintendens ő kegyelmét vagy maguk praesentiajokkal, vagy levelekkel molesztálják, kívánván a Generale Consistoriumnak Ordinatióját sufflaminálni.“

Tetszett azért a Generale Consistoriumnak olyan determinatiót tenni, hogy sem az Ecclesiák, annál inkább privatus emberek az ordinatio ellen szólni ne merészellenek, azt ne vellicálják és T. Superintendens ő kegyelmére recurrálván, molestiat ne szerezzenek, mely Consistoriumnak ha kik engedelmeskedni nem akarnak, T. Superintendens ő kegyelme előtt olyan választ nyernek, hogy ki-ki tartsa magát a Consistorium ordinatiójához, minthogy ő kegyelmének is facultassa nincsen, hogy a Consistorium ordinatiója ellen cselekedjék“.

Ezek az egyházi törvények a papmarasztás rendszerének kirívó hiányait szomorú képből mutatják be és ennek ellenére egyházunk a bajon radicális újítással nem igyekezett segíteni. Nem kutathatjuk ezúttal a távolabb eső okokat, de azt hisszük, hogy abban a korban a protestáns egyházakkal szemben fennforgott veszélyes helyzet nem volt alkalmas a belső organisatio kezdeményezésére.

A reformatus egyház is hasonló bajokkal küzdött és ott is csak azt látjuk, hogy 1700. évben -- a midőn a pávai egyházközség papját minden indok nélkül elbocsátotta -- a főconsistorium azt határozta, hogy „ezután a papokat akármi aprólékos és semmit sem érő vádra ki ne vethessék az ecclesiából hanem comunis inquisitio által“.

Továbbá az is határozatba ment volt a ref. egyházban, hogy a „papüldöző“ község a főconsistorium által fog megbüntetettetni s habár ezt a határozatot 1709-ben a gubernium is

megerősítette és ily módon újból kihirdetve lett, mégis nagy nehezen lehetett érvényt szerezni ennek a határozatnak.¹

Pokoly ezután a világi hatalom beavatkozását arra vezeti vissza, hogy a papmarasztás rendszere folytán az ev. ref. egyházban igen sok vacans miniszter volt különösen Háromszéken, a hol a Bethlen Gábor által 1614-ben adott privilegiumnál fogva ez az adózásra is hatással volt, nem lévén a papok kötelesek semmiféle vagyonuk után adót fizetni.

Ily viszonyok között a ref. egyház is készséggel fogadta a papmarasztás rendszerét eltörlő királyi leiratot, mert ha az egyház autonómiáját sértette is, de alkalmas volt a belső bajok orvoslására.

E helyen azonban rá kell mutassak Pokoly ama helyes tanítására, hogy a papmarasztalás rendszerének az eltörlése alkalmával az unitarius egyházat is megkérdezték.²

A következő szakasz jegyzet-rovatában szóról-szóra közlöm a mi egyházi levéltárunk földolgozatlan anyagából azokat az ismeretlen adatokat, a melyek idevonatkoznak és azok reánk vonatkozóan talán teljesebb világításba helyezik a papmarasztalás eltörlésére vonatkozó rescriptum kiadását, mint azt Pokoly tette.

Az itt jelzett adatok ugyanis hivatalos intézkedésre voltak összeszedve még a XIX. száz első évtizedeiben, tehát elég közel ahhoz az időhöz, a mikor közvetlen tapasztalatból is megörökíthető volt a tiszta való.

Pokoly ezt nem fogja kákán csomót keresésnek találni és én csupán a kérdés tisztázása okából terjeszkedtem ki ily részletesen, mert végeredményében ma már csupán a jogtörténeti fejlődés okából van a kérdésnek jelentősége. Készséggel elismerem és kiemelem, hogy más egyházak egyháztörténetirői közül senki sem foglalkozott velünk oly részletesen — bár hitelveinket illetőleg elfogultságtól ugyan nem menten —, mint ő.

És ezzel át is térek a következő korszak papválasztási rendszerének az ismertetésére.

(Folyt. következik.)

DR. TÓTH GYÖRGY.

¹ I. *Pokoly*: V. kötet. 47. lap.

² *Pokoly*: V. kötet. 47. lap. A király „a reformatus és unitarius egyháznál tudakozódván a mód után, melylyel ezen visszásságnak véget lehetne vetni, mindkét főconsistorium az ág. h. ev. egyház szokására mutatott, mely szerint a pap élethosszigan választatik“.

Néhány vonás az unitarismus történetéből.

A XVI.-dik évszáz nagy reformatorai nem mentek vissza vallásújításukkal az V.-dik százon túl. Egy évezred fölismert ékítéseit volt bátorságuk mellőzni anyaegyházuk újraépítésénél, de szemük a toledo-nicaei zsinatok kódén gyöngye volt áthatolni; vagy ha áthatolt is, a mit azon túl láttak, nem találták a nagyközönség elé valónak. Így a keresztény egyház a XVI. évszáz első felében megújult ugyan, de csak annyiban újult meg, hogy visszahelyezkedett az ezer év előtti állásonra.

Mindez nem elégitette ki az igazság után szomjazó bátrabb lelkeket. Voltak elegendően, kik átaltak az evangéliumra Luther és Kálvin ablakán keresztül tekinteni. Nem voltak hajlandók ez előimádkozók bármely szavára esküdni, ha ellenkezett az meggyőződésükkel. A bibliát nemcsak a papok, hanem a nép kezébe valónak is állíták; a szabad vizsgálódás, a lelkiismereti szabadság elveit mindennél elébb valónak vélték, figyelmök nem a zsinatok határozataira, hanem a szentkönyv örök igazságaira irányult, — e merőben új irány szülte meg a XVI. évszáz unitarismusát.

Servet volt e merész hittudósok legkitünőbbike. Belső hajlamát követve, kora fiatalságában a dominikanus szerzetbe lépett. V.-ik Károly kíséretével Olaszországban megfordulván, hamar megismernte a clerus romlottságát: szakított hát előljáróival s világi pályára tért. De a hittudományokkal akkor sem hagyott fel. A toulousei egyetemen egy latin bibliára akadván, e csodás hatású könyv ragadta meg lelkét. Ez időtől kezdve legfőbb idejét a biblia tanulmányozásának szentelte.

Servet kitünő tehetségeivel már ifjan kora legelső tudósai közé emelkedett. Mint orvos, ő a vérkeringés fölfedezője; mint természetvizsgáló, ő az összehasonlító földrajz feltalálója. A hittudományok terén sem hagyta el lángesze. Az evangéliummal

foglalkozva, saját szavai szerint mintegy „csodálatos égi sugallatként” tünt fel előtte az ember isteni volta: a Krisztus valódi istensége. Úgy látszik, sem Cellarius, sem Capito, sem Hetzer hasonló eszméiről nem birt tudomással. Az általa föllelt igazságot minden kereszténnyel közölni akarta, „mert — úgy mond — Jézus tanította, hogy az igazságot ne rejsük el. *Azért jaj nekem, ha én az evangéliumot nem hirdetem!*”

Ez apostoli vonás magasztalja fel igazi vértanuivá Servet jellemét. Egész theologiai pályája alatt szembe nézett a halállal! „Biztosan tudom — írja 1546-ban —, hogy rám a szentháromság el nem fogadása miatt halálbüntetés vár. De azért bátorságom nem csügged. Szeretném, hogy mint ifju, mesteremhez hasonló legyek”. Már 1531-ben kiadta a szentháromság tévedéseiről irt hires könyvét. 1532-ben hasonló műve hagyja el a sajtót. Üldöztetvén elleneitől, Német- és Franciaországban bolyong. Végrebenső barátjánál, a viennei érseknél talál menedéket. Itt dolgozza és itt adja ki „*A kereszténység visszaállítása*” cz. nagy művét, melyben a szentháromságon kívül megtámadja a gyermekkeresztelést, az észszel és szentirással ellenkező boszorkányégetést s a pápa világi hatalmát. A könyvre sem a nyomtatás helye, sem a nyomtató, sem a szerző neve nincsen kitéve. Csupán az utolsó levél végén áll e három betű: M. S. V. Azaz: Villanovai Servet Mihály.

Kálvin 1534-ben találkozott Párisban Servettel először. Már akkor élben állt a két nagyratörő ifju egymással. 1546-ban Servet Genfbe készült, hogy Kálvinnal nyilvános vitában saját hívei előtt megmérkőzzék. Kálvin már ekkor kijelenté egyik bizalmas barátjának, hogyha Servet oda jön, nem hagyja el élve a várost. 1553-ban már nyíltan is föllép ellene. Bár elismeri, hogy nem méltó eljárás hozzá, Servetet mégis feladja az inquisitiónak. Majd az Olaszországba menekült elfogatja és Genfben börtönbe vetteti.

1553 oct. 26.-án délben hirdették ki Servet fogházában a genfi tanács halálos ítéletét, mely mind őt, mind pedig az általa vallott „borzasztón botrányos és ragályos tudományt” egyaránt kárhoztatta. Másnap, oct. 27.-én délelőtt a Genf előtti Champelmezején könyvvével együtt hamuvá égették a szabadelvű kereszténység e legnemesebb vértanúját.

Úgy látszik, félóránál is tovább tartott Servet halállal

vívódása a nyers tölgyfából embertelenül rakott máglyán. Iszonyu sorsa élénk részvétre ragadta a bátrabb protestans hittudósokat. Már 1554 tavaszán megjelent Castellio Sebestyén baseli egyetemi tanár könyve, ki a máglyán vonagló Servettel ily megrendítő szavakban kiált az üdvezítőhöz:

— Ezt parancsoltad volna, ezt hagynád-e jóvá Krisztus? Valódi hived azok, kik ily áldozatot mutatnak be neked? Meghivatod-e magadat ily áldozati vendégséghez, hogy emberhúst egyél? Oh istentelen, átkozott emberi vakmerőség, kik Krisztusnak tulajdonítják azt, a mit a sátán ösztönzésére műveltek! ¹

A Servet máglyáját körülvelt sokaságból egy magas, barna alak tűnik szemünkbe, ki úgy arczvonásainak férfias szépségével, mint rendkívüli észtehetséget eláruló fejalkatával egyaránt leköti figyelmünket. ² *Blandrata* ő, Servet olasz kortársa, Izabella magyar királyné volt házi orvosa, ki imént menekült az inquisitio elől Olaszhonból a protestans, a szabad Svájcba. Megrendülve látja most, hogy a hazájában lobogó máglya ime a szabad Svájcban is felgyul előtte. Hitelveit titkolva élt még néhány éven át Genfben. Servet példája a legnagyobb óvatosságra inté. Aggatózó kérdéseivel Kálvin gyanuját végre mégis felköltvén, a szemes olasz legott Lengyelországba menekül.

Egy másik olasz, a pápa rokona, Socini Lelio is követi Blandratát lengyelországi útjában. Meghallották mindketten, hogy Servet tanai Európa e legszabadabb zugában fogékony lelkekre találtak. Az újabb irány és a Kálvin-hit követői együtt alkottak egyházat még akkor. A közjük ért tudós Blandratát csakhamar seniorrá, az egyik kerület felügyelőjévé teszik. Határozatosan közremunkál ez most a szabadelvű irány terjesztésén. Sajtót állitnak fel és bibliát adnak ki. Kálvin megtudván az ellenfél hoilétét, dühösen kikel ellene. Socini 1562-ben Zürichbe

¹ „Erre következett Genevából a közelebbi évek folyamán Kálvintól és Bézától egy irodalmi vita, a melyben kifejezett káromlások és indulatkitörések mindent felülhaladnak s melyek szomorú tanuságot tesznek arról, hogy a hitbuzgóság még a nagy embereket is milyen embertelenné teheti“. Sárospataki Füzetek megjegyzése. VII.-ik évfolyam. 1863., 592. — Castelliót merész felszólalásáért halálra üldözték Kálvin és barátjai.

² Selyem togájában, hosszú fekete talárjában a renaissance e nem közönséges férfija még a nagy Szulejmán figyelmét is felkölté, ki megpillantván őt II. János király daliás kíséretében, érdeklő tudakolta kilétét. *Istvánffy*: Hist. lib. XXIII.

megy s ottan hal meg, mint nyilvános reformatus. Blandratát 1563-ban János Zsigmond hívja magához udvari orvosának és belső titkos tanácsosának fogadja.

Mint reformatus hagyja el Blandrata Lengyelországot s Erdélyben mihamar a reformatus zsinatok világi vezetőjévé emelkedik. Megismeri Dávid Ferenczet, az erdélyi első kalvinista püspököt, a vallásmozgalmak lelkes intézőjét. Barátjává teszi, ellátja könyvekkel és minél gyakrabban érintkezik vele. Dávid merész lelkét lánggra gyújtja az új világosság: a megismert tanok zászlója alá szegődik. Majd ő ragadja e zászlót erős kezébe. Egyik papját, Egri Lukácsot a felvidékre küldi s vele egyidőben Dávid is fellép Erdélyben a tordai, a gyulafehérvári és a marosvásárhelyi országos zsinatokon.

1566 márcz. 15.-ike a lelki szabadságnak hajnalhasadása Európa egén! Mi magyarok büszkén tekinthetünk vissza e napra. Az erdélyi iendek megelőzve Dudics, Chillingworth, Grotius, Kant és Pristley nagy szellemét, nemcsak kimondták a lelkiismeret szabadságát, hanem azt mihamar törvénytényé is emelték. E törvényből sarjadzott fel, mint erős tölgy, az új vallás és ágaival, leveleivel elborítá csakhamar fél Magyarországot. A Kálvin- és Lutherhítű egyházak százanként nyilatkoztak az új hit mellett. 1578-ban 322 pappal tartanak Tordán zsinatot, a honnmaradtakat ide nem véve. 1595-ben, az üldözés napjaiban, mintegy 425 unitarius ecclesiát számitanak Erdélyben és az Erdélyhez kapcsolt magyarországi részeken.

1568 tavaszán kezdenek a magyarországi ecclesiák is Szilágy—Szatmár vidékén az unitarismus mellett nyilatkozni. Pár év mulva rá Szekeressi Balázs huszti pap személyében már a Tisza mellékén is volt e felekezetnek esperese.

1569 oct. 20.-án lépett ki hivatalosan az erdélyi unitarius egyház Magyarország földére. János Zsigmond nyílt vitában óhajtván meggyőzni a kalvinisták vezéreit, zsinatot hívott össze a Partium akkori fővárosába, Nagyváradra. Seregével és egész udvarával együtt megjelent a nagyérdékű mérközésen. Mélius és Károli bámulatos szívóssággal és elszántsággal védelmezték hitbeli álláspontjukat. Dávid Ferencz a lelkében immár megalkotva élt tiszta unitarismus ki nyilatkoztatásával akarta semmivé tenni érveiket. Blandrata megriadt e vakmerő szándéktól. A genfi várkapu és a máglyán haldokló Servét tünt fel lelki

szemei előtt. Krisztus embervoltának hirdetése egész Európát szembe állította volna az ő hitfeleivel. Kislelkűn rábeszélte hát Dávidot: hallgatná el nézeteit. A gyűlölet, szítva a szüntelen zaklatott kálvinista tudósoktól, oly élénken lángolt fel irányukban, mintha a legtulzóbb, legszabadabb irány követőivé szegődtek volna. Ám a Krisztus lényéről közreadott nyilatkozatok legkevésbé sem voltak alkalmasak az ifjú egyház megerősítésére.

E válságos helyzetet akarta orvosolni később Dávid, midőn 1574 táján nyíltan hirdetni kezdé a Krisztus nem imádásának akkoriban hallatlan merészségűnek tetsző tanát. Csakhogy a kedvező idő már elmúlt. A fejedelmi széken nem jó barát, hanem irgalomnélküli ellenség ült. A jezsuiták Erdély határszélén állottak. Ez magyarázza meg a Dávid Ferencz tragikus bukását s ez ad kulcsot a socinianus szellemű s a mellett még haszon- és hatalomleső olaszoknak is áruló fölléptéhez.

Dávid Ferencz utolsó, reá nézve végzetes tanával betetőzte ama merész iveretű egyházat, melyet akkoriban minden viharnak kitett kősziklán, szédületes mélységektől környezve, csodálatraméltó következetességgel és szerencsével fölépített. Vallása az egyedüli magyar vallás — mind alapítójáért, mind követőiéért és mind a benne foglalt józan elvekért és erényekért méltán nevezhetjük annak. A socinianismus messze elmaradt mögötte. Emennek széthuzó, egymással viszálykodó elemeit Blandrata jóbarátja és Dávid nagy ellenfele, a fiatalabb Socin egyesítette. A maga nevét és szellemének bélyegét hagyta örökül nem nagy szerencsével reájuk. A támadó vihar elsöpörte csakhamar hitvalló követőiket s tudós könyveiken kívül semmi sem hirdeti többé az eltűnt lengyel unitarius egyház egykori nagyságát.

Mennyire magyar volt Dávid vallása, szembetűnően mutatja az is, hogy az unitarius szászokat s később a menekült lengyeleket teljesen megmagyarosította. És mutatja kiváltképpen az, hogy Erdélyen kívül csupán csak magyarok közt terjedhetett el s terjedt oly vidékekre is, hová sem az erdélyi püspök, sem az erdélyi fejedelem hatalma el nem hatott. Mint fennebb érintettük, a Szilágy- és Szathmárvidék, Tasnád, Nagy-Bánya és Huszt környéke önként nyilatkozott az unitarismus mellett. 1569-ben átállt a nagyváradiakból 3000 lélek. Ugyanazon ősz-

szel Belényes elüzi kalvinista lelkészét s a nagyváradi katolikus püspökség második székesegyháza az egy Isten igéitől visszhangzik. Basilius Belényes vidékéről 1570 tavaszán még távolabb is feltüzte az új hitnek zászlaját. Megküzdött Méliussal Békésen a sokat emlegetett *békési* disputatióban. Közössé tette a *makói* templomot a méliusi kánonok tilalma ellenére az új és az orthodox felekezet között. Híveket nyert *Hódmező-Vásárhelyt* és *Csanádon*. Elfoglalta *Simándot* s a *temesvári* kálvinistákat Karádi és Óvári Benedek segítségével mind áttértette a Dávid hitére.

Egyidejűleg a Duna mellékén is végig hullámozott az új áramlat. *Laskón* és *Tolnácn* már 1570-ben vitatkoznak a két irány hívei egymással. 1573-ban Gerlach *Nagy-Marost* egészen, *Tolnát* részben unitarius városnak találja. *Nagy-Harsány* és *Pécs* nagyjában szintén unitarius hiten voltak már ekkor. Északon *Nagy-Maros*, délen *Laskó* és *Síklós*, nyugaton *Szigetrár* és *Gölle* végpontjai az unitarismus által egy-két év alatt áthatott területnek. 1574-ben a baranyai kálvinista püspök Kálvintól és Méliustól tanulva felakasztatja a nagyharsányi papot, ki az unitarismust bevitte megyéjébe. A nagymarosiak a budai pasához fordulnak panaszra. A pasa vitatkozást rendel az új hit és a régebbi hit között, hogy kitűnjék, melyik részen áll az igazság. Unitarius részről megjelentek *Trombitás* János nagymarosi főember és ennek udvari papja *Csapó* György, továbbá *Jászberényi* György, Pécs első lelkésze; kálvinista részről *Teresmárti* Illyés hercegszöllősi püspök, *Síklósi* Miklós, *Mányoki* Péter kálmánesei prédikátor és a kíséretükben feljött *Nagytyálya* Bertalan. A vitát 1575 elején tartották meg a kormányzó pasa és a földiván előtt „törökök, keresztények, olaszok, görögök és zsidók nagy sokasága” jelenlétében.

Ez volt az unitariusok legelső föllépte Magyarország fővárosában. Szokolli Mustafa vezér és tanácsa a vita után nekik ítélte az igazat s Illyés püspököt és társait a nagyharsányi merényletért halálra ítélve, nehéz börtönre vetették. Csak nagy könyörgésre és súlyos váltságdíj lefizetése mellett bocsátották a foglyokat szabadon. Maguk az unitariusok jártak leginkább közbe kiszabadításuk érdekében.

Ez eset után szervezték a hercegszöllősi zsinaton a dunamelléki kálvinisták egyházukat, éppen úgy, mint 1567-ben szervezték Debreczenben a tiszamellékiek. Mindkét oldalon a fenye-

getőn terjedő unitarizmus ellen emeltek biztosító gátakat. Békén megfértek ezután a két hit követői egymás mellett. 1588-ban meghalt a disputatio hőse, Jászberényi György. *Skarica* Máté élvén a jó alkalommal, Pécs megtérítésére indul. A vállalat nem remélt kudarcra végződik. *Válaszúti* György, Dávid Ferencnek tanítványa, két napi vitában legyőzi *Szegedi Kis Istvánnak*, „a legtudományosabb magyar reformatornak“ tanítványát.

1629-ben a jezsuiták jutnak be Pécsre. 30—40 család katolikus s mintegy 1000 háznép unitarius és törökhítű lakta ekkor e virágzó gazdag várost. 1629-től 1633-ig 42, 1634-től 1638-ig 150 „arianust“ térítettek meg a jezsuiták. 1641-ben a katolikus hívek föladására magukat a jezsuitákat térítették el onnan a törökök. Nem is mentek oda vissza, a míg 1686-ban Pécs megint keresztény kézre nem került. 1687 végén elveszik a kath. betelepülők az unitariusoktól a Mindszentek templomát. 1692-ig még sok unitarius van Pécsen. Ugyan e tájt téríti meg *Pellérdet* földesura. *Arányost* maga a pécsi püspök, *Siklóst*, *Kozárt*, *Göllét* a jezsuiták; *Nagy-Harsány*, *Peterd* reformatussá lesz. 1710-ben küld még egy dunántúli község papért Kolozsvárra. 1771-ben találjuk még az „Actus Siklosiensis“ följegyzései közt a ferenczieknel a következőt: „Az antitrinitariusok Siklóson újra felélednek“. Ez az utolsó tudósítás a múlt századokban a dunántúli unitarizmusról.

Az erdélyi unitariusok története ez alatt sokkal ismertebb, mintsem e helyen fejtegetésünkre szorulna. Mint vérzett el az unitarius nemesség Békés Gáspár és Székely Mózes zászlai alatt; mint irtották ki Básta hajdúi és vallonjai az unitarius városok Torda, Kolozsvár, Enyed és Dés népességét; mint éledt fel az unitarizmus rövid időre Boesckay és Bethlen István pártfogása alatt; mint adta ki Thoroczky Máté püspök Enyedi híres könyvét a szent irás magyarázatáról magyarul és lett erre válasz az orthodox papok által fölingerelt fejedelem részéről a püspök családjának meggyaláztatása és kiirtása. A mi ezután következett, templomaink, iskoláink, könyveink és csaknem minden vagyonunk elvétele a katolikusoktól, azt sem említem: a leopoldi diploma félretétele s a rá következett osztrák szellemű üldözés protestans testvéreinkkel is közös, bár mindenütt nekünk jutott ki a legnagyobb rész belőle. A magyar unitarius egyház, mely az égi szikrát idő előtt le merte hozni a keresztény világ

számára, lelánczolt Prometheusként nyögött és kinlódott inségtől és mesterséges sötétől környezve egész a legújabb időkig.

A Kant által kezdett újkori philosophia és a francia forradalom tisztító tűzében phoenixként föltámadt emberiség szelleme jött segítségre már csaknem az enyészet szélén. Nagyatyáink az idők jeleitől lelkesítve emberfölötti erőmegfeszítést tőnek. A mostani templomok és iskolák mind az ő áldozatkész-ségük gyümölcsei. Ugyanakkor a tengeren túl olyasmi történt, mi az unitarismus jövőjét és létjogát beláthatatlan időkre biztosította. Angol költők, böleselők és természetvizsgálók által inditva, a nagy Milton, Locke és Newton — a mi Karádknk, Dávid és Dudiesunk szellemrokonai — nyomán új életre kelt még egyszer az unitarismus. A tudós, szabad Angliában és Amerikában föltámadt oly ellenállhatatlan erővel, mely csak a mi XVI.-ik évszázi történelmünkhöz hasonlítható. Győztes rohammal gyökerében támadta meg „az emberi szellemet megalacsonyító“¹ orthodox kalvinismust, elhódította tőle Amerika legrégebbi egyetemét és legtanultabb, legjelesebb fiait. A megmaradt részt is áthátotta. *Priestley, Channing, Parker, Clarke Freeman, Bryant, Longfellow, Emerson, Martineau, Washington* és *Lincoln* — oly fényes névsorozat, melynek az üldözött lengyel és az elnyomott magyar egyház csak halvány mását bírja adni. Londonban ma 28, Bostonban 33 templomban dicsőítik az *egyedül való, egyetlen egy Istent* . . .

1822-ben értesültek angol testvéreink arról, hogy Erdély bérezei közt élnek még az ő unitarius egyháznak képviselői. Rögtön összeköttetésbe léptek velük, tudatván az ő történetüket és érdekekkel kérdezősködvén a rokon-egyház szervezetéről. Az érintkezést Bölöni Farkas Sándor látogatása füzte szorosabbra és szakadatlanul tart ez mind e mai napokig.

¹ V. ö. *Szász* Károly kitünő cikkével: Channing E. W. Sárospataki Füzetek. VII. évf. 1863. „Channing azért fordult el a kalvinismustól, mivel szerinte e tan *megalacsonyítja az emberi szellemet, abszolút alárendeltségbe állítván azt istenhez*. Azon tan, mely az emberi akaratot szabad helyett szolgáló akaratnak állítja, mely szerint tehát nem csak a természeti világban, hanem az ember saját erkölcsi belvilágában is, isten minden és az ember semmi — e tan Channing öntudatát fölláztatotta“. 630. l.

(1900.)

KANYARÓ FERENCZ.

Ulfilás

a góthok arianus püspöke.

(311—381.)

Ulfilás, a góthok arianus püspöke kizárólagos helyet foglal el a történelemben. Nemcsak mint missionarius volt nagy, nemcsak mint oly ember volt kiváló, a ki népének erkölcsi és szellemi emelésére szentelte életét; hanem fölötte nevezetes azért is, hogy ő volt a góth *betük* feltalálója s a teuton irodalomnak megalapítója. A görög mythologia szerint Cadmus tizenhat betüt adott Görögországnak; Luther a bibliát adta a nép nyelvén honfitársainak; a góthokat illetően mindkét munkát Ulfilás végezte, s ezenfelül ő az a nagy apostol, ki a góthokat a pogány vallásról a keresztény vallásra térítette. Sokan azt mondják, hogy az arianismus teljesen meddő hit volt, melynek nem volt semmi hatása, s mely egyetlen nagy embert sem adott a világnak. Ulfilás ez állítást megegyeztet. A harmadik és negyedik században csaknem kizárólag az arianusok voltak a keresztény vallás missionariusai és pedig oly eredménynyel, hogy főleg az Ulfilás odaadása és erélye folytán, egy egész nemzet tért a keresztény vallásra. A góthok az arianus vallást mindenfelé terjesztették. A merre mentek, a góth bibliát magukkal vitték és sátortemplomaikban keresztény istentiszteleteket tartottak. Azt mondják, hogy megjelenésüket mindenütt üldözés és pusztítás kísérte. Annyi igaz ebből, hogy eltanulták az üldözést az Athanasius követőktől és szigoruan büntették a nekik bajtesináló Athanasius követők zendüléseit. Nem kell azonban felednünk, hogy történetük leírását épen elkeseredett ellenségeik hagyták reánk, kik az arianismust atheismusnak és istenkáromlásnak s minden arianust gonosztevőnek tekintettek. Azok a történetek, melyek azt mondják, hogy az arianus góthok lerombolták a keresztény oltárokat és tem-

plomokat, legyilkolták a keresztény papokat; azok a történetek, melyek erőszakoskodásaikról és kegyetlenségeikről beszélnek: a legnagyobb részben valótlanok, más tekintetben pedig túlzottak. A tény az, hogy a keresztény emlékeket nagyrészt épen maguk a katolikusok rombolták le. Theodorikról, a góthok királyáról az van feljegyezve, hogy igyekezett útját állani ama lealázó rombolásoknak, melyekért egyedül a mindent felfalni akaró római egyház a bűnös. Ezenkívül van egy más, nevezetes feljegyzés is, mely azt mondja, hogy a góthok, mint nemzet, tiszta életet éltek; a nők iránt kellő tisztelettel viseltettek még a kereszténységre térésüket megelőzőleg; sőt az ellenséges indulatu történészek évkönyveiben is nem egy történelmi feljegyzést találunk arról, hogy, midőn győzedelmes hadseregeik nagyobb városokat kerítették hatalmukba: a góthok mindig indulataik felett uralkodó, a szent dolgok iránt tisztelettel viseltető nép voltak. Ezt maga Augustinus is megvallja. Salvianus, a ki nem volt góth, az ötödik századról írván, a római és góth nép erkölceit egymással összehasonlítván, a rómaiakról nagyon is kedvezőtlenül nyilatkozik s kijelenti, hogy maguknak a rómaiaknak bűne okozta a birodalomnak bukását. A vandálok hadsergét, mikor Karthágóba bevonultak, puritánok hadseregének nevezi ahoz képest, a milyenek voltak e városnak felette „orthodox“, de az erkölcstelenségbe mélyen lesülyedt lakói. A vandálok, éppen mint a góthok arianusok voltak; már pedig az „orthodox“ történet írók szerint az arianus dögletességből semmi jó sem származhatott.

Theodoret azt mondja, hogy midőn 376-ban Valens császár a góthok egy részét birodalmába befogadta, ezek nem akarták kezdetben az arianismust elfogadni, mert megelőzőleg „orthodox“-ok voltak; továbbá, hogy Eudoxius, e konstantinápolyi arianus romlott lelkű püspök, befolyásolta Ulfilást, s mézes szavakkal és vesztegetéssel ő vette rá, hogy legyen arianussá; tehát a mézes szavak és vesztegetés győztek. Ebből egy szó sem igaz. Az igazság az, hogy Theodoret, mint *orthodox*, semmikép sem tudta elhinni, hogy egy olyan jó ember, mint Ulfilás, kezdettől fogva arianus lehessen; de azt már el tudta hinni, hogy Ulfilást, mint jó katolikust, meg lehetett vesztegetni az arianismus részére. Sokrates, a történész, Arius hirtelen halálát „gonoszsága beismerésének“ tekinti, míg az arianusok azt

egészen természetesen az „orthodoxok“ mérgezésének tulajdonították. Nem lehetünk eléggé óvatosak a tekintetben, hogy az arianusokat illető korszakok történetirői közül, kinek állítását fogadjuk el. Photius, ki az arianus Philostorgius történetét megírta, bár később bizonyára javított munkáján, őt léptenyomon „istenkáromlónak“, „hazugnak“, „elvetemedett, nyomorult embernek“ nevezi. Az ellennézetűeket így szidni: Athanasius divatja. Lehet, azt várták Photiustól, hogy az arianusokat a leghevesebben átkozza el, s ezért nevezi el őket: „ördögöknek, antikrisztusoknak, bolondoknak, zsidóknak, atheistáknak, polytheistáknak, kutyáknak, farkasoknak, oroszlánoknak, nyulaknak, kaméleonoknak, gyikoknak, bogaraknak, piócáknak, férgeknek és szunyogoknak“. Ime Photiusnak néhány válogatott, de ellentmondó jelzője, melyeket az ellenfélre szór. A „vallástalan“ és „erkölestelen“ jelzők még a legenyhébbek. Az arianusok „ellenségei Istennek és ellenségei Krisztusnak“; — természetesen mindezek alatt azt érti, hogy az arianusok ellene állnak Athanásius nézetének. Beszél az arianusok „változékony és fortélyos vallástalanságáról“. Egy bizonyítást a következőkép vezet be: „e vallástalanok tehát, bolondságaik között felette kevés értelemmel rendelkezvén, lássuk, vajjon e különös sophismájuk még nem észszerűtlenebb-e, mint a többi“. Tovább: „ki az tehát, a ki őket keresztényeknek nevezné és nem ördögtől származottaknak, a minthogy az ők vezetőjük az ördög“. Különben még a modern írók is gyakran beleesnek e ragályos betegségbe. Newman az arianusokkal szemben kimeríti a szidalmak egész szótárát; az arianusokról irt történelme bár sok tekintetben figyelemreméltó, azt mégis inkább az „arianusok elleni epésségnek“ lehet nevezni. Newman is úgy tekinti Arius halálát, mint Isten ítéletét gonoszsága felett.

Csupa lehetetlenségnek látszik, hogy egy orthodox író igazságot szolgáltatson az arianusoknak, vagy hogy az arianus féle mozgalmakat egyébnek tekintse, mit az igaz hiten elkövetett istentelen gyalázatnak. Sem a negyedik, sem a huszadik század „orthodox“ hívője nem tudja belátni, beismerni, hogy az arianismus egy kísérlet volt arra, hogy gát vettessék az ősi hit — a mely bizonyára nem volt athanasiusi — megrontásának növekvő áradata elé. Még Gwatkin is úgy beszél Ariusról, mint egy tisztetlenségű személyről, az arianusokról, mint hitszegőkről s Krisztusokról,

mint egy pogány félistenről. Az arianusok — szerinte — mindenütt csupa „udvari eselszövényekkel és katonai erőszakkal“ dolgoztak. Azonban Ulfilás munkálkodásának becsét tagadni már nem meri, ezért azt mondja: „Ulfilás csak véletlenül volt arianus“. Az arianismust „elbizakodott theorizálók tömegének“ nevezi.

Senki sem tagadhatja, hogy az arianismusnak is, mint felekezetnek, voltak komoly hibái; a Krisztusról, mint második Istenről szóló tanítása a kettősistenség vádjával illethető, s bizonyítékai bizonyos mértékben tényleg „elbizakodott theorisálásra“ voltak alapítva; csak hogy mindez sokkal inkább kimutatható az Athanasius hiveiről. Különböznél is mindkét párt oly tárgyakat vitatott, melyek felett dogmatizálni egyiknek sem volt semmi biztos alapja; de ha volt párt, mely a tények és a józan ész követelményei iránt több tisztelettel viseltetett, mint a másik: az akkor nem az Athanasius pártja volt. A világtörténelemben talán soha egyetlen korban sem hiányzott annyira az egymás iránti kölesönösségnek érzete és nem volt oly szerencsétlen vakság az idők jeleivel szemben, mint épen az arianismus korában, midőn becsvágyó főpapok vezetése alatt verekedtek s gyilkolták egymást az emberek csupán egy eszméért — egy betűnek egy szóban való érvényesítéseért — lázadással, vérontással töltvén be Alexandria és Konstantinápoly utcáit, feledvén, hogy ugyanazon idő alatt az egész császárság bomladozik körülöttük. A világtörténelemben valóban kritikus időszak volt az, a melyben Ulfilás megfutotta áldásos pályáját.

Ulfilás keresztény szülőktől származott; Dáciaiban született 311-ben. Elődeit, mint hadifogyókat szállították volt a góthok hazájukból Kappadokiába 267-ben. Tudjuk, hogy a keresztény foglyok jelentékeny befolyást nyertek mindenütt győzőik felett; a birodalom különböző részével összeköttetésben álló kereskedők mellett, ők voltak mintegy első ügynökei a keresztény térítéseknek. Ulfilás szülői a góthok közt annyira meg voltak helyzetükkel elégedve, hogy fiukat is „wulfila“ góth névvel nevezték el, a mi *kicsiny farkast* vagy *farkas kölyköt* jelent. E név, a később történet igazolása szerint, nem volt megfelelő; inkább lehetett volna őt „jó pásztornak“, mint nyáját pusztító „farkas kölyöknek“ nevezni. A szülők módjuknak megfelelően, bizonyára a legjobb nevelést adták gyerme-

küknek. Későbbi életében nemesak latinul és görögül, hanem góth nyelven is tudott prédikálni. Szülőinek, úgylátszik, meg lehetős tekintélye volt a góthok között, mert mikor 332-ben, miután a góthok a sok háború következtében legyőzettek s Ariaric góth király saját fiát kezesül küldte Konstantinápolyba, Ulfilás is a király fiával oda küldetett. Mintegy 10 évig maradt Konstantinápolyban, (332—341) huszonegy éves korától 30 éves koráig. Ez idő alatt mint *lector* vagy olvasó szerepelt az egyházban. E korszakban egy vagy más alakjában az arianismus volt az államvallás a keleti birodalomban, az Athanasius követők pedig eretnekeknek tekintettek. Ezt igazolja az, hogy mikor Naziansi Gergely 379-ben Konstantinápolyba ment, nem kapott templomot, melyben predikáljon. Az összes templomok az arianusok birtokában voltak s Gergely egy barátjának házánál volt kénytelen predikálni. Míg Ulfilás az olvasói, ugynevezett alsóbbrendű hivatalt viselte, arra a meggyőződésre jött, hogy a bibliát le kell fordítani góth nyelvre. Konstantinápolyi elfoglaltsága mellett gyakran látogatta meg honfitársait is Daciában. A hadseregben is több góth katonát ismert. A közönséges góth nép se latinul, se görögül nem tudott olvasni. Ulfilásnak az volt a szándéka, hogy a nép kezébe góth nyelvű bibliát adjon; e czélből elsősorban betűket kellett feltalálnia és megállapítania, hogy ezek segítségével a népet olvasni megtanítsa. E munka sok időbe került. Eltekintve minden buzgóságától, ez volt a fősegítő eszköze missionáriusi nagy munkájában.

341-ben Eusebius nikomediai arianus püspök, Ulfilást a góthok püspökévé szentelte fel. A 325.-iki niceaei zsinat Ariust száműzte; 341-ben pedig Antiochiában tartottak zsinatot, hogy Athanasiuszt letegyék s eltöröljék a hitvallásból a veszedelmes „*homo-ousion*”-t. Valószínűleg e zsinat küldte ki Ulfilást a góthok missionáriusi püspökévé. Hét évig (341—348) munkált a Dunán túli részekben s valószínű, hogy a biblia egyes részei már akkor készen voltak használatra. Ő a góthokat az evangeliumnak nemesak szavaira tanította meg, hanem arra is igyekezett, hogy hasson át mindenkit az evangelium szelleme; ezt egyfelől azért tette, hogy szokjanak le a durvaságról, az ivásról, a nyereskedésről és a vérontás kedveléséről; másfelől, hogy ápolják azokat az erényeket, melyekről e nemzet híres volt. A népből sokat nyert meg így a kereszténységnek, a mi által maga

ellen ingerelte a visigóthok királyát, ki félt, hogy a nemzet egészen leszokik harezias hajlamairól. E király oly rendszeres üldözést indított a megtértek ellen, hogy Ulfilás kénytelen volt azzal a kéréssel fordulni Constantius császárhoz, hogy adjon engedélyt neki és nyájának Moesiában való letelepedésre. Így 348-ban, mint egy második *Mózes*, — a császár szavai szerint — a Dunán átkelt és a Haemus hegy aljában a mai bulgáriai Tirnova környékén nyájával együtt letelepült. E „kisebb góthok“ — mint őket nevezték — békeszerető, pásztor emberekké, földművelőkké lettek; szegények voltak ugyan, de elégedettek. Az van különösen feljegyezve róluk, hogy tejet ittak; mert szőlőjük nem volt, bort ritkán láttak. Nagy változás volt ez a mult részeges kicsapongásaihoz képest s meg kell vallanunk, hogy nem egy ama góthok közül, kik később Italiát és nyugat Európát legyőzték, e tejjivók közül került ki. Ulfilás 33 évig munkált közöttük predikálván nekik, tanítván, látogatván és segítvén mindig őket. A biblia fordítását Sámuel és a királyok könyvének kivételével bevégezte. Ezeket, ha igazat adunk Philostorgiusnak azért nem fordította le, mert harezias szellem nyilatkozik meg bennük.

Nem lesz fölösleges talán, ha szólunk valamit e helyen a theologiai pártoknak ez időbeli állapotáról. Ulfilás halálos ágyán egy confessiot hagyott hátra, melyet az ő tanítványa, Auxentius őrzött meg töredékesen számunkra. E confessio kezdete, mintha álhireket kívánna helyreigazítani, így kezdődik: „Én, Ulfilás, püspök és hitvalló, ezeket hittem mindig“. Meg kell jegyeznünk, hogy egészen 1840-ig Ulfilásra vonatkozólag minden ismeretünket teljesen az ötödik század *orthodox* történetiróitól vettük, ezek pedig róla mindig barátságtalanul, sőt igaztalanul szóltak. 1840-ben Waitz a Louvreben levő egy kéziratra hívta fel a figyelmet. E kézirat megbecsülhetetlen értékűnek bizonyult, mert minket az igazi Ulfiláshoz vezet; Ulfiláshoz úgy, a mint őt egyik tanítványa, Auxentius, ki benső összeköttetésben állt vele, előnkbe állítja. Auxentius is, arianus püspök volt Moesiában, Dorostorusban és 390-ben halt meg, mintegy 10 évvel Ulfilás után. Auxentius, Ulfilásnak a halálos ágyán tényleg mondott következő szavait hagyta reánk: „Én, Ulfilás, püspök és hitvalló, *mindig* ezeket hittem“. Azoknak tehát, kik Ulfilásnak a kereszténységre és az arianismusra való *térítéséről* beszélnek, az

ő határozott szavaival felelünk: „én mindig ezeket hittem“
 „Egy Isten van, az Atya: hiszek az ő egyedül teremtett fiában, a mi Urunkban és Istenünkben, a ki teremtője és alkotója az egész teremtésnek, a kihez hasonló semmi sincs. Ezért egy Istene van mindenknek, ki a mi Istenünknek is Istene. Hiszek egy Szentlélekben, egy megvilágosító és megszentelő hatalomban, mely sem nem Isten, sem nem Úr, hanem szolgálja a Krisztusnak“. A confessio itt megszakad, de tanítványa tovább megy, magyarázván mestere hitét: Isten az Atya: legfőbb; Krisztus a második helyet foglalja el, ő bizonyos másodrangú Isten, ki az irások szerint, szerzője minden dolgoknak, ki létezett az Atyában, az Atyáért és az Atyának dicsőségére. „Azt ő sohasem tagadta, — mondja Auxentius — hogy ez nagy Isten és nagy ur volt, egy nagy rejtély, szabadító, megváltó, igaz bírója élőknek és halottaknak, de a kinek mégis magának is volt egy nagyobb Istene, maga az ő Atyja; ezt ő mindig elismerte az áldott evangéliumnak megfelelően“. Világos a heterodox hitnek ez állításából, hogy a negyedik század orthoxiája és heterodoxiája közt nem volt olyan nagy különbség, mint a mai koréi között. Arius tisztán állította, hogy hite szerint Krisztusnak lényege különbözik az Atya lényegétől; a Fiu egy teremtmény, az első és legnagyobb ugyan, de mégis csak teremtmény, a mi különbözik más teremtményektől nem *nem* szerint, hanem *rang* szerint; nem egyenlő az Atyával és nem is örökkévaló mint az Atya, hanem teremtetett a világ előtt, teremtetett a semmiből az Atyának szabad akaratából. Ezért nem helyezhető az Atyával való egyenlőségre. A maga igazi fővonásaiban ez volt az *arianismus*.

Hogy ez arianus eretnekségnek egyszermindenkorra véget vessenek, az Athanasius követők sok jelenlevőnek tiltakozása ellenére, kimondták Niceában a *homo-ousiont* (egylényegűséget). A zsinat után nőttön-nőtt az elégedetlenség e kifejezéssel szemben, mely helyett a semi-arianusok a *homoi-ousion* (hasonló-lényegű) kifejezést ajánlották. De ez nem elégitett ki egy másik, ugynevezett *anomoios* (nem hasonló) nevű felekezetet, mely azt tar'otta, hogy Krisztus *lényegileg egyáltalán* nem hasonló az Atyához. Egy más felekezet, e kifejezések közül egygyel sem elégedvén meg, *homoiios* (hasonló lényegű) szót fogadta el, úgy azonban, hogy egyszerűen kimondta, hogy Krisztus hasonló az Atyához, de további meghatározásokba nem bocsát-

kozott. E párthoz tartozott Ulfilás s birtokunkban van ünnepléses vallomása, hogy az volt *mindig* az ő hite.

A harmadik és negyedik század theologiai vitatkozásainak sok szóharczából magasan emelkednek ki e szavak, mint a vitatkozó pártokrak s ama műkifejezéseknek ismertető jelei, melyekkel az Isten fiának természetét határozzák meg; Isten fiának, a ki — bár ez csaknem feledésbe ment már — mégis tényleg csak názárethbeli egyszerű ifju vala. Most az egyik, majd a másik párt nyerte meg az elsőséget, a szerint, a mint az udvari tekintély, egyes párttörödékek vagy politikai ármányok segítségükre mentek. 360-ban a Konstantinápolyba összehívott zsinaton, melyen Ulfilás is jelen volt, a *homoios* párté lett a győzelem. Hosszas volna ezt részletesen tárgyalni. Elég annyit megemlíteni, hogy Konstantius, ez arianus császár, testvérének Constánsnak 360-ban történt halála után, a birodalom mindkét részének császárává lévén, minden gondját arra fordította, hogy birodalmában egységes hitvallást biztosítson. Azt remélte, hogy a zsinatra megjelent keleti és nyugoti püspökök majd csak megegyeznek valamely egységes hitvallásban; s el volt határozva, hogy — ha a szükség parancsolja — bizonyos nyomást is fog gyakorolni e tekintetben a különböző pártokra. Azonban azt tapasztalta, hogy a nyugati püspökök azt a hitvallást, mely eléjük terjesztetett s a mely főjellemvonásaiban egészen *homoios* volt, semmikép sem fogadják el. Ezért azt rendelte, hogy Ariminumból, hol a püspökök összegyűlve voltak, eltávozni addig senkit ne engedjenek, míg a hitvallást alá nem írják. Azzal a szándékkal tehát, hogy addig a püspököket el nem bocsájtja, noha szigorú télnék néznek elibe, míg a hitvallást alá nem írják, őket több hónapon keresztül együtt tartotta. Ekkor történt, az, a miről Gwatkin úgy emlékezik meg, mint „olyan gázságról, melynek aligha van párja a történelemben“. Az elnök, Valens püspök, a császár megbízottja, annyira közeledett az orthodoxiához és a püspökök a heterodoxiához, a mennyire csak e válságos durva helyzet őket kényszerítette. A püspökök mind aláírták a hitvallást. A *homoios*t tanítók teljes győzelme lett az eredmény. Jeromos gúnyosan jegyzi meg: „nyögött az egész világ és bámult, hogy mindenki arianus“. Az Ariminumi hitvallás, melyben a keleti püspökök hamar megegyeztek, felállította a tételt, hogy „a fiu hasonló az Atyához, a mint azt az Írások

mondják“, de ugyanakkor megtiltotta, mint az irásokkal ellenkezőt, a „lét és lényeg“ kifejezéseknek használatát. A nyugati püspökök közül később sokan azt állították, hogy őket rászedték, s vissza akarták vonni aláírásaikat. Valens bizonyára dicsekedett, hogy furfangjával megnyerte a nyugati püspököket, mert későbbi történétírók őt különféle gyalázzal illetik. Ulfilas nyugodt lelkiismerettel írta alá e hitvallást, mert ő mindig a *homoios*-tant hirdette; az orthodox Socrates arról van meggyőződve, hogy Ulfilas csupa gondatlanságból írta azt alá. 360-tól 379 ig, mikor Theodozius lépett a trónra, legalább is keleten a *homoios* hitvallás volt az elfogadott. Nyugaton, az arianizmus sohase vert mély gyökeret, csak a győzedelmes góthok terjesztették azt el a birodalom minden részében.

Konstantius császár 361-ben meghalt, utána hitehagyó Julián lépett a trónra, kit két évvel később Jovianus követett egy évig. 364-ben Valens lett a császár, ki arianus, avagy mint az orthodoxok nevezik őt „Krisztus gyűlölő volt“. Alatta egy újabb góth-bevándorlás történt a római birodalomba. Ugyanis Athanarik góth király lelkéből gyűlölvén a rómaiakat és a keresztényeket, birodalmában, a Duna északi részén, 370-ben másod ízben kezdett a keresztények üldözéséhez. Versenytársa Frithigern a keresztényekkel tartott s háboru lett az eredmény. 370. és 375. közt a visigóth nemzet lázadásban tört ki, mikor is egy oly válság ütött ki, mely Európa ábrázatát megváltoztatta s nagy mértékben befolyásolta a mivelv világ későbbi történetét. Ez a hunnok betörése volt (372. vagy 374) Ázsiából, kik Európa délkeleti részét ellepték s elpusztították első sorban Hermanricnak ostrogóthie királyságát, azután pedig betörvén a visigóthok területére, mintegy 80 éven át, pusztulást és romot hagytak maguk után közép és nyugat Európában. Mikor e félelmetes *istenostor* a visigóthok területére lépett, Athanarie a Kárpát-hegység erősségei közé menekült; Frithigern, saját fiával és ellenfelének sok párthívével, 200.000 fegyveressel és mintegy egy milliót kitevő népességgel a Dunán át, Moesiába vonult, hol Ulfilas és az ő népe már régóta békességben éltek. A császár a következő feltételeket szabta eléjük: tegyenek le minden fegyvert, mint segédesapatok szolgáljanak a római hadseregben, s legyenek keresztényekké, azaz arianusokká. Ez utóbbi kikötést az *orthodox* történétírók zsarnokság-

nak nevezik, de nekem úgy tetszik, hogy az egész kikötés teljesen az ő találmányuk. Mert tekintve, hogy a beköltözöttek legnagyobb része már is arianus volt, alig valószínű, hogy Valens ily kikötést tett volna. A sok nyomorúságnak története, mely ezután következett, hosszadalmas és szomorú. A góthok nyomorúságba jutottak, sőt arra kényszerítették, hogy mindenüket eladják, még saját gyermekeiket is, hogy csupán az élet szükségleteit megszerezzhessék. A nyomor és kétségbeesés tovább űzte őket. Végre egy kegyetlen küzdelem következett, mely 378-ban Drinápolynál a rómaiknak teljes leverésével végződött. Ilyen csapás a római fegyvereken nem esett Kr. e. 216. óta. A hadsereg kétharmada halva feküdt a csatatéren, a császár valamely eltévedt nyitól megsebezve, egy kunyhóba menekült s ott megégették. A drinápolyi ütközettől lehet számítani a római császárság hanyatlásának és bukásának kezdetét. A csatát megelőzőleg Frithigern és Valens közt alkudozás folyt; az alkudozás alatt egy követ „a keresztény vallásnak egy presbytere” küldetett az uralkodókhoz azzal a kéréssel, hogy kössenek békét. Azt mondják e követ Ulfilás vala, noha ezt megállapítani nagyon nehéz. Annyi bizonyos azonban, hogy ily célra ő a legalkalmasabb és a legmegfelelőbb volt.

Csak egy pillantást kell még vetnünk Ulfilásra, ez az utolsó útja Konstantinápolyba és — halála. 379-ben Theodosius császár lépett a trónra, ki katolikus lévén, politikája súlyos csapás volt birodalmában az arianismusra. 380-ban kiadta az *egységesítés* iránti vallásrendeletet s Athanasius hiveinek törvényes jogot adott arra, hogy felvegyék a „katolikus” nevet s megengedte, hogy más hívőket — az edictum szerint — mint „balgákat és bolondokat”, az „eretnekek” szégyenletes nevével bélyegezzenek meg. Ugyanezen évben Demiphilus konstantinápolyi arianus püspököt magához idéztette s azt követelte tőle, hogy vagy írja alá a niceaei hitvallást, vagy hagyja el állását. A császárnak ez eljárása és több hasonló irányú kijelentése nagyon nyugtalanító volt; az arianusok álláspontjuknak határozott helyeslését az egyház egyetemétől várva, ígéretet nyertek a császártól egy közönséges zsinat összehívására. Athanasius hivei félvén egy ily zsinat eredményétől, mivel az ariánizmus tagadhatatlanul hatalmas volt abban az időben, minden erejükkel arra törekedtek, hogy a császárt ígérete megmá-

sítására birják. A terv sikerült, a császár nemcsak visszavonta ígéretét, hanem egy rendeletet is adott ki, melyben a hitpon-
tozatok feletti vitatkozást, akár nyílt, akár magán helyen, meg-
tiltotta. 381-ben Ulfilás több püspökkel együtt Konstantiná-
polyba idéztetett, s mint tanítványa mondja, el is ment oda,
„az Istennek nevében“, de sok balsejtelemmel szívében. Nem
tudjuk bizonyosan, de valószínűnek tartjuk, hogy 40 évi hívés-
ges munkálkodása után minden reményeiben való e nagy esa-
lódása, igen sok volt lelkének. Már 70 éves volt, gyengülő
erővel. Alig lépett be a fővárosba, egészsége elhagyta s nemso-
kára meghalt. Ez a májusi nagy zsinat előtt történt, mikor a
nicaeai hitvallás újra megerősítést nyert és az arianismus elnyo-
matott.

Theodosius megrendelte, hogy az összes templomok át-
adandók a katolikusoknak, a szakadárok számüzendők s az
egyházban minden hivataltól eltiltandók. Ezeket az egyház
kebelén kívül állóknak tekintették. Socrates, az *orthodox* törté-
netíró, megemlíti, hogy Theodosius összesen tizenöt rendeletet
adott ki abból a czélből, hogy az arianismust elnyomja. Az ember
hajlandó azt hinni, hogy csak tréfálódzik katolikus hittestvé-
reivel, pedig teljesen igaza van, midőn ezt írja: „miután az
arianusok 40 évig a templomok birtokában voltak, Theodosius
császár *békéltető lépéseinek* ellene szegülvén, kiűzettek a városból és
a *homoousion* újra birtokában vette az összes templomokat.

Ulfilás — talán szerencse ő reá nézve — nem érte meg
az arianismusnak e látszólagos pusztulását; *látszólagos* — mon-
dom — mert bár nehéz volt e esapás, mégis még sok időnek
makaes küzdelmén kellett átmennie. Ulfilást megkímélte halála
a növekvő fájdalomtól. Az iránta érzett tisztelet oly nagy volt,
hogy az összes felekezeteknek és pártoknak egybegyűlt egyházi
férfiai kísérték ki sirjába. A zsinat még nem nyilvánította volt
az arianusokat száműzötteknek. „Minő kiváló érdemei voltak
— kiált fel Auxentius — ez embernek, kit Isten keze Konstan-
tinápolyba hozott meghalni, hogy ott Krisztusnak e szent és
szepőlötelen papja ilyen különös és fényes tiszteletet nyerjen a
keresztények nagy sokaságától“. A tanítvány nagyon dicséri
mesterét, „a kit — a mint mondja — én nem tudok méltókép
dicsérni s a kiről mégis nem merek egészen hallgatni“. Bár-
mily nagy érdemei voltak is, azt még sem szabad gondolnunk,

hogy Ulfilás ment volt korának türelmetlenségétől. Auxentius nyíltan mondja, hogy Ulfilás kiméletlenül fizetett vissza a katolikusoknak, kiket legkevésbé sem habozott eretnekeknek, antikrisztusoknak, istenteleneknek, fufangoskodóknak nevezni. Ulfilás nem vett részt korának nagy vitatkozásaiban; de ezt nem azért tette, mintha hiányzott volna benne hite becsének érzete, hanem, mert inkább szerette „prédikálni az evangéliumot és legeltetni a lelkeket”. hiszen ezt tartotta ő egy keresztény püspök legbecsesebb munkájának. És ő bizonyára több jót tett ez és az által, hogy a bibliát góth nyelvre lefordította, mint sokan azok közül, a kiknek neve kimagaslóbb helyet foglal el az *orthodox* történetírók évkönyveiben és a kiknek szava hangosabb volt koruk szócsatáiban, mint az övé.

A góth nyelvet és Ulfilás biblia fordítását attól az időtől kezdve ismerjük, a mikor a 16-ik században a Codex Argenteus felfedeztetett, mely jelenben az upsalai kir. könyvtárban van. Azt az ötödik század végén másolták Itáliában, száz évvel Ulfilás halála után. Az ötödik századtól a tizenhatodikig, történetéről semmit sem tudunk. Ekkor fedezték fel Werdenben Westfáliában. Némelyek azt mondják, hogy egy angol tanuló lopta el Ravennából s hazafelé menetelében Werdenben beteg lett és meghalt. Ha ehhez még azt a gyanúsítást is hozzá tesszük, hogy e tanulónak bizonyára valami gonosz arianusnak kellett lennie, akkor a történet teljes. Azt is mondják, hogy e Codex Prágában volt, s onnan a svédek vitték el 1648-ban, mikor a cseh királyok régi palotáját megostromolták. Egyéb hadizsákmány között Krisztina királynőnek ajándékozták. 7 évvel később Németalföldön Voss Izsák kezeibe került, kitől de la Gardie herezeg svéd tábornok megvásárolta; a herezeg a könyvet kemény ezüst kötésbe köttette s így még egyszer a királynénak ajándékozták. 1669-ben a királyné a Codexet az upsalai könyvtárba helyezte, s ott van ma is, mint a könyvtár legbecsesebb kincse.

Egykor 330 levélből állt, ma már 187-ből áll. 1821. és 1834. közti időben tizet elloptak belőle, de évekkel később maga a tolvaj halálos ágyán visszaadta. Gyönyörű kézírás biborszínű velin papíron, a betűk ezüstösek, (innen vette nevét) néhány szó a fejezetek elején aranyozott. A betűk egész végig mind írva és nem nyomatva vannak, mint azt némelyek állítják. A Codex nem teljes, csak az evangéliumokat tartalma za a követ-

kező sorrendben: Máté, János, Lukács, Márk. Nehány helyen különféle olvasmányok és magyarázatok vannak beírva és több helyen valamely magát correctornak feltoló egyén azt mutogatja, hogy mennyi hibát tud csinálni.

Ulfilás az ó-testamentumot a Septuagintából fordította, az újat pedig az ama korban közkézen forgó görög szövegből. Eltekintve fordításának, mint fordításnak belső becsétől, az azért is értékes, mert bizonyoságot nyújt arról is, hogy a negyedik század közepén minő szövegeket használtak a byzanci és a keleti egyházakban.

A góthi biblia Ulfilásnak sokkal maradandóbb emléke, mint volna bármely réz- vagy kőszobor. Mint nemzetének misszionariusza: az evangéliumnak volt hirdetője és a békességnek szószólója. Egy egész nemzet köszönte neki hitét, vallását. Negyven évig szolgálta lankadatlan buzgósággal egy nemzetnek erkölcsi és vallásos emelkedését. Nem csüggesztve a csaták zaja, nem ingatva meg a versengő theologusok illetlen küzdelme által, prédikálás, irás és imádkozással hívseges szellemi vezére maradt népének. A későbbi korszakokra egy unicum irodalomnak megbecsülhetetlen kincsét hagyta. Hagyott egy arany folyót, mely a távoli ősi forrásból egy régen élő nyelvnek maradványait hozta le nekünk, melyek bizonyosokká tesznek a felől, hogy az összes teuton nemzetek nyelvei egy forrásból eredő, különböző patakok. Philologiai szempontból ez megbecsülhetetlen ajándék. De ennél sokkal nevezetesebb az, hogy a történelem örök betűkkel véste be lapjaira az ő hasznos, az ő önzetlen és jótékony életének példáját, egy oly viharos korszakban, mikor a hatalom igen gyakran jog volt, s az erősebb hang nagyon cokszor elfojtotta az igazság és igazságosság érveit. Kiváló érdemének talán legbecsesebb tanubizonyága az, — és az attól származik, ki az ő arianismusát elvi és gyakorlati szempontból elítélte és a ki sajnálkozott hatalmas befolyása és széleskörű tekintélye felett, — kiváló érdemeinek az a legbecsesebb tanubizonyága, a mit róla Socrates, a történész ír: „annyira megtanította a góthokat a vallásnak elemeire, az erkölcsösségnek és nemességnek gyakorlására, hogy ők a legbensőbb bizalmat helyezték beléje s teljesen meg voltak győződve, hogy sem tenni, sem mondani nem tudna semmit, a mi rossz”.

Manning E. J. után — angolból.

CSIFÓ SALAMON.

„Jézustól vett szolgálat“.

(Beköszöntő beszéd.)¹

„... És most imé, a lélek által kész-
tetve, Jeruzsálembe megyek és nem
tudom: mi következik ott én reám.
De semmire sem tekintek s életemet
sem tartom drágának önmagamra nézve,
csak hogy örömmel végezhessem el az
én futásomat és a szolgálatot, a melyet
vettem az Úr Jézustól“. Csel. 20. 22., 24.

Pál, a nagy apostol, Jeruzsálembe készül. És pedig — saját vallomása szerint — a lélektől készítve. Igen, afiai! attól az apostoli lélektől, attól a benső, nemes hévtől készítve, a mely neki — a mióta Saulból Pállá lett — soha nyugtot nem hagyott. A mely „nem végzett el magában egyebet valamit tudni, mint a Jézus Krisztust“. S mert „nem szégyenlette a Krisztus evangéliumát“, „kész“ volt azt azoknak is, a kik Rómában laktak, kész volt mindeneknek „predikálni“.

Ám, a midőn Jeruzsálemre gondol, némi aggodalmat mégsem tilthat vissza. Bizonyára eszébe jut a Mester sorsa. Bizonyára látja képzeletében fellobbani a vak előítéletnek, a szenvedélyes gyűlöletnek még soha ki nem aludott lángját. S egy pillanatra — talán? — elszorulni érzi szívét; talán a félelem sötét réme is feltűnik előtte? ... Oh csak egy pillanatra, afiai! Mert győz a nemesebb rész! Győz a magasabb ihletettség! „Semmire sem tekintek s életemet sem tartom drágának önmagamra nézve, csak hogy örömmel végezhessem el az én futásomat és a szolgálatot, a melyet vettem az Úr Jézustól“ — szól és megy. És teljesíti hivatását tovább. Bátran, hiven, önfeláldozással. Ajka utolsó lehelletéig, szive végső dobbanásáig.

„Nem tudom: mi következik ott én reám?“ Oh a nagy apostolnak hány utóda vehette ajkára emez aggodalmaskodó kérdést ő utána!? ... És veheti ma is! ... Ha nem is egészen hasonló

¹ Elmondott Kolozsvárt, 1909 november 7-én.

körülmények között; ha nem is az életéért aggódva; s oly ellen-ségektől rettegve, „a kik a testet megölik“; a kiknek önzése, hiusága előtt semmi szent és tiszteletreméltó nincsen.

Oh nem ezekért, afiai! Hanem az ügyért, az eszméért, a czélért!

Szép hivatás az apostolság, mint mindig az volt. De nagy a felelősség is, a mely vele jár. Hiszen — ha valaki, úgy ő — első-sorban főként Istennek tartozik számadással. A feladat nagysága a véges és gyarló emberi erővel összehasonlítva; — a czél szent-sége az elhárítandó akadályokkal, az elérhető eredménnyel össze-mérve: bizony! ma is méltán tolhatja előtérbe — ha pillanatokig is — az aggodalmaskodó kérdést: „nem tudom: mi következik én reám?“ Ám eloszlik kétség, aggodalom s az iga — ha iga is — gyönyörűségessé; a teher — ha teher is — könnyüvé válik: a midőn érezzük azt, a mit az apostol így fejez ki: „a lélektől késztetve“. S főként, ha elmondhatjuk vele: Semmire sem tekintek, s életemet sem tartom drágának önmagamra nézve, csakhogy örömmel végezhessem el az én futásomat és a szolgálatot, a melyet vettem az Úr Jézustól“.

Engedjétek meg, ker. afiai! — a mai naptól fogva szeretve tisztelt hallgatóim! — hogy, a midőn — egyfelől a lélektől késztetve s másfelől azon előlegezett bizalom alapján, a melylyel megtisztelni kegyesek voltatok — én is Jeruzsálembe jöttem; a mi szeretett egyházunk Jeruzsálemébe, a melyet nemcsak a mult hagyományai, gazdag emléksorozata szenteltek a mi Sionunkká, hanem a jelen idők viszonyai is; engedjétek — mondom —, hogy én is, ama benső októl, a lélektől késztetve beszéljek a *keresztény papnak Jézustól nyert mai hivatásáról*. Arról a hivatásról, a melyét hiven betölteni mindig legnemesebb becsvágyam volt s az ma is.

E hivatás — nézetem szerint — áll különösen is:

I. A tiszta és mély hit. II. Az őszinte, meleg szeretet. III. A nemesebb értelemben vett haladás szellemének ápolásában.

A míg ezeket lehető röviden kifejténém, ajándékozatok meg becses figyelmetekkel.

I.

A midőn egy illatos, gazdag színpompájú virágot kezembe veszek, hogy abban gyönyörködjem: nem bontom én azt alkat-részeire; nem vizsgálom: hány szirma, porzója van, melyik családba

és osztályba tartozik. (Ezt a növényekkel foglalkozó tudósra bízom.) E helyett megszagolom azt a virágot és keblemre tűzöm. Ha ti, t. hallgatóim! soha nem éreztétek volna a hit virágainak édes illatát, ha soha sem gyönyörködtetek volna azoknak gazdag szimpompájában: úgy én most hiába fejtegetném előttem azoknak szépségét, kedvességét. Hiába elemezném a hit fogalmát. De, hogy ne éreztétek volna, ezt én elhinni nem tudom. Ilyen ember — meg vagyok győződve — nem volt még. S kétkem, hogy lesz valaha. Aztán különben is a jézusi hit az, a melyet én most első helyen akarok emlegetni.

Jézusi hit! Ismétlem és hangsúlyozom hát e szavakat. Mert hit és hit között különbség van, afiai! S talán nem esalatkozom, ha azt állítom, hogy az a koronként föllépő vallási közöny, a melynek ma is tanui vagyunk — a midőn sajuosan tapasztaljuk, hogy hiányzik az a bizonyos melegség és fény, a mely egyes időszakok képét úgy át tudta alakítani — éppen onnan ered nagyrészből, mert az emberek a hit és hit közötti különbséget nem méltatták kellő figyelemre. Hiszen hitet ápoltak voltaképpen a Baal és Moloch papjai is tüzes bálványaik előtt. Hitnek nevezték — s nevezik sokan — a vakbuzgóságot, a fanatismust is. De a jézusi hit... az más valami, ker. afiai! Az nem vakhit, s nem dogma. Az egyéni, tiszta és mély hit. A legszebb összhang az, a mely az emberi lélekben uralkodhatik. Értelemnek és szívnek, gondolatnak és érzésnek összhangja. A legszebb összhang, a mely az élet minden változásai között erőt, támpontot ad emberhez méltóan megállni. A mely emel, lelkesít, mindig fennebb, mindig többre emel addig a pontig, a hol — ha hamarabb nem, de életünk alkonyán bizonyára édes meglepéssel, boldogító öntudattal mondhatjuk el: „Élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus“.

De hiszen miért fejtegessem ezt, nektek?! Hallgassátok inkább tanításait és nézzétek életét annak, a ki e hitnek legragyogóbb példája.

„Bizony mondom, nektek, ha aunyi hitetek volna, mint a mustármag és mondanátok eme hegynek: menj el innen amoda, elmenne: és semmi sem volna néktek lehetetlen“ — szól ő. És nézzétek! a míg e hegyeket mozdító hittel mozgásba hoz egy egész országot: maga mily sziklaszilárdan áll meg kitűzött eszméi és céljai mellett. Mily fenséges léleknyugalommal szenved el megaláztatást, kint, üldözést, gunyt és vádakat!

Nézzétek az emberi hivatásnak mily magas, fölemelő tudata él az ő lelkében. És e hivatásnak útján mint áll meg az élet minden változásai között: örömben és fájdalomban, küzdésben és nyugalomban. Ő szegény és egyszerű; de a lelki kincsekben Dariusok Dariussa, Kroezusok Kroezussa. S bár gazdag lelki kincsekben, azért mindvégig szelid és alázatos marad. Mert, mint kristálytisza patak — a millió virággal pompázó völgy ölén, megtermékenyítő erejével: úgy vonúl át az ő életén az Istenben való hit és bizalom erős érzése.

Oh ne mondjátok, afiai! hogy ez a hit a mai korban már túlhaladott álláspont volna, a mint ezt némelyek — szinte szánakozó mosolylyal — szeretik hangoztatni. Szánalmas tévedés volna ezt hinni. Ellenkezőleg: el nem ért s megközelíteni is csak kevesek által megközelített magaslat az. S meg vagyok győződve, hogy az emberiség rég túl lesz már sok — ma még nagy és nehéz — problémán, a mikor e magaslat még mindig nem lesz mindenki által megközelítve. Meg vagyok győződve, hogy ha Jézus ma élne, ma — a különféle ágú ismeretek ezen előhaladott korában is éppen azzal az élő, erős hittel járna közöttünk, a mely hit első helyen mindig éppen a legnagyobb lelkek tisztánlátása, kiváltsága volt s marad ezután is. Ezért mondtam, t. hallgatóim! hogy a keresztény papnak ma Jézustól vett hivatása első helyen a jézusi tiszta hit evangéliomának hirdetésében áll.

Igen! Ennek a hitnek magaslatáig kell neki minél többeket elvezetnie. Hogy, mint a tanítványok a hegyen mennyei fényességben látták az idvezítő alakját: úgy alakuljon át a hallgatók lelki-szemei előtt ez az „arasznyi lét“, a maga egész mivoltában. Hogy ragyogó fényben álljon — mindenekelőtt — az emberi hivatás; család, haza, vallás, jog és kötelesség ismét régi fényben tündököljenek. Öröm és bánat s a földi élet kisebb céljai, reményei, vágyai magasztos, szép jelentőségüket ismét visszanyerjék azok előtt, a kik előtt ez elveszett. Hogy politika, tudomány, ipar, művészet, mind-mind azt és úgy teljesítsék, a mi és a mint az ő legnemesebb értelemben vett hivatásuk. A művész, a költő, az író előtt a valódi szépség eszménye lebegjen. Izlés fejlődjék, nemesedjék. A társas érintkezéseknek vezető szelleme ne kicsinyes önző célok, vágyak és kedvtelések legyenek, hanem azok, a melyek embert emberhez közelebb hoznak.

Úgy van! a jézusi tiszta hit evangéliomát hirdetni, szellemét

ápolni, első kötelessége ma a keresztény papnak. S kötelessége nemcsak a szent hajlékban, hanem ezeknek falain kívül is. A családban, az iskolában, a bölcső és koporsó mellett. A szerető szívek találkozásánál és elválásánál. Szóval és példával.

Mert csak így vezetheti hiveit a boldogság útjára; csak így teljesítheti a Jézustól vett szolgálatot, a mely áll: A tiszta hit és

II.

Az őszinte, meleg szeretet szellemének ápolásában.

Kétségtelen, afiai! hogy a hit a lelki életnek egyik legfontosabb tényezője. Ámde önmagában véve még nem minden. Mert nem egyszer csupán az egyéni élet tényezőjének marad. Mert ha igaz is az apostol szava: „a hit szeretet által cselekszik“, de az is tény, hogy nem mindig cselekszik; nem mindig válik élő, munkás hitté. Csak szobai lámpa marad — nem egyszer — a szeretet napja mellett. Fényét, áldásait nem minden esetben terjeszti ki másokra. Ezért tarthatta szükségesnek már Jakab apostol hangsúlyozni: „A ti hitetek mellé ragaszszatok jószágos cselekedeteket!“ Ezért mondotta Pál apostol is: „Ha egész hitem volna is, úgyanynyira, hogy hegyeket mozdíthatnék el helyükből, ha szeretet nincsen én bennem: semmi vagyok“.

De hiszen e tekintetben már csak nem lehet kifogása senkinek korunk ellen?! mondhatnák e pontnál sokan. Hiszen annyi nagy és nemes nyilvánulását lehet látni ma a krisztusi szeretet nemes érzésének, a különféle egyletek, számméltküli intézményekben, hogy — ezeket figyelembe véve — a panasz már csakugyan jogtalan és túlzó volna — vélekedhetnek akárhányan.

Hát bizonyos igaz, afiai! hogy a keresztény emberiség a szeretet műveinek munkálásában sokat haladott. S bizonyára velem együtt nagyon sokan készek meghajolni, kalapot emelni a fényes eredmények előtt. De viszont ki tagadhatná azt is, hogy vannak jelenségek, a melyek a mellett szólnak, hogy a munka még nem teljes, a feladat még nincsen megoldva az egész vonalon?! S ki tagadhatná főleg azt, hogy vannak olyan tünetek is, a melyek hol a közmondást juttatják eszünkbe: „nem miud arany a mi fénylik“; hol pedig Ananias és Zafira esetére emlékeztetnek, a kik — tudvalevőleg — a vagyonszövetség amaz ideális korszakában — a közszokásnak hódolva — felajánlották ugyan a közre egész vagyonukat, de a nagyobb részt titokban maguknak tartották meg.

Isten mentsen, afiai! hogy ebben vagy abban kételkedjünk! De annyit legalább is ismerjünk el, hogy a jézusi szeretet tökéletességével még koránt sincsen okunk és jogunk dicsekedni. Mert a jézusi szeretet nagy és szent érzés, keresztény hivek! Szűztiszta az, mint a harmatespp, mint a frissen hullott hópehely. Őszinte az, mint a titkos imádság halk sóhajtása. Mély, mint az oczeának megmérhetetlen kebele. Áldozatra kész, mint az édes anyai szív. Erős, mint a koporsó. Oh e szeretet által lett ő nekünk eszményképünk. E szeretet által, melylyel magához ölelte nem csak a barátot, testvért és rokont, de az idegent, az ellenséget is! Nem csak az igazat, a bűnöst is! A mely nem szórakozás, kedvtelés czélját szolgálva, hanem hiúságot, önzést, érdeket kizárva: teljesen és igazán a bűnösök, szegények, megvetettek iránti nemes részvét által vezéreltetett; s meleg érzéssel, önfeláldozással szállott le sötét mélységebbe; a nyomor, a bűn, elaljasodás fertőjébe, hogy onnan lelkeket mentsen meg s emeljen föl magasabb öntudatra, hogy korszakokra terjedő, teremtő újjászülő munkát végezzen, hogy a mikor leszállott: ugyanakkor a magasztosság fokára emelkedjék.

Oh ne mondjátok, afiai! Hogy ez a szeretet elérhetetlen magaságban álló eszmény! Mert éppen a jelenkor jobb jövőt alapozó nemes törekvései lépnének fel vádlólag ellenetek! Mert ez annyi lenne, mintha a jövő dalának kellemes akkordjait akarnák elnémitani, vagy megzavarni.

Vagy mondjátok hát, hogy e szeretet eszmény!... De valljátok meg egyben azt is, hogy ennél magasztosabb és emberhez méltóbb eszményt nem ismertek. Legyen bár a jézusi szeretet eszmény! Legyen még sokáig az! Vagy maradjon mindig annak... De én annak képében, míg csak szívem dobog, mindig inkább fogok gyönyörködni, mint bármely legremekőbb művészi alkotásban. Én az előtt mindig inkább kész leszek meghajolni, mint a legfelségesebb oltárkép előtt. Mert ennek gloriája veszi körül azt az alakot, a ki — hitem szerint — az emberi tökéletesség mintaképe. S ha van valami, a mi igazán övezhet ma és ezután dicsfényvel bárkit is: úgy az az igazi, az őszinte, a jézusi szeretet sugára.

Ezt a szeretetet ápolni, ennek evangéliumát hirdetni! ebben áll a keresztény papnak — másfelől — legnemesebb hivatása, Jézustól vett szolgálata. Ezt kell hirdetnie néki szive legbuzgóbb hevével a szent hajlékokban úgy, mint azoknak falain kívül, az élet minden viszonyaiban. Szavával úgy, mint cselekedeteivel. Ezt kötni

a házastársak, szülők és gyermekeknek szívére; hogy ne legyen nekik hőbb vágyuk, mint egymásnak boldogítása. Ezt emlegetni a honfiú, a politikus előtt, hogy szívből, igazán mondhassa: „Tied vagyok, Tied hazám e szív, e lélek!“ Ezt a jótékonytákoságot gyakorlóknak, mert: „Ha minden vagyonomat megéteitem is a szegényekkel, ha tüzre adom is testemet, szeretet pedig nincsen én bennem, semmit az nem használ nekem“. Ezt az iskolák falain belül tanítóknak, nevelőknek úgy, mint tanítványoknak; mert: „Ha prófétaí képességgel bírok is és tudok minden titkot és meg van bennem minden ismeret, szeretet pedig nincsen én bennem: semmi vagyok“.

Végül a keresztény papnak Jézustól nyert hivatása áll

III.

A nemesebb értelemben vett haladás szellemének ápolásában.

Önként értetődik, hogy, a midőn nemesebb értelemben vett haladásról beszélünk, ezalatt csak azt a haladást érthetjük, a mely az ember egész lelki életét figyelembe veszi; az emberi lélek minden nemesebb vágyát és igényeit kielégíteni szükségesnek tartja.

Minden más haladás csak egyoldalú s éppen annyi kárral járhat, mint haszonnal. S ha méltán állanak a történelem ítélőszéke előtt minden időszakból a haladásnak ellenségei, épp oly méltán állhatnak ama túlbuzgó barátai is, a kik — elismerem a tudomány szolgálatában állva — egyes kedvencz elméleteikért mindent képesek voltak feláldozni. Képesek voltak eltaposni — nem egyszer — az emberi léleknek kedves feslő bimbóit, nyiló virágait.

Igy nevezetesen: nemes értelemben vett haladás alatt csak azt érthetem, a melynek útján vallás és tudomány nem ellenségek, hanem fegyvertársak, a kik egymást segíteni tartoznak. Hiszen a történet és az élet nem egy példával igazolja, hogy e kettő csak együtt szerezheti meg az embernek — egyeseknek úgy, mint népeknek — igaz boldogságát. S bizonyára hiába fedeztük fel az északi sarkot, ha a hit egyenlítőjétől végképpen eltávoznunk. Hiába repülünk át végtelen óceánokon a legtökéletesebb gépekkel, ha lelkiszárnyainkkal — mint amaz árva gólya, a mely a költő szavai szerint: „Fülrepülne, messze szállna, csakhogy el van metszve szárnya“ — mi is csak a földet csapkodjuk és nem tudunk a krisztusi hit magaslatára emelkedni.

Az is természetes és önként értetődő dolog azonban, hogy ennek a nemes értelemben vett haladásnak törvénye föltételezi a

vallások fejlődésének szükségét is. S az a vallás, a mely a fejlődésre súlyt nem helyez, a mely a változott viszonyokkal új eszméáramlatokkal nem számol: elvesztette létjogosultságát s ha fentartja is magát egy ideig, azt csak külső támogató eszközökkel — és pedig nem mindig valláshoz méltó eszközökkel — teheti.

Ám annak a keresztény vallásnak, a mely igazán keresztény, a mely egy nagy író szavaival élve — főként „A Jézus vallása és nem a Jézusról való vallás“: nincsen is semmi oka a fejlődés kötelességétől meghátrálnia. Erre vallanak Jézus eme szavai: „Mindeneket megpróbáljatok és a mi jó azt megtartsátok. Még sok dolgok vannak, a melyeket elmondhatnék, de most el nem hordozhatjátok. Ha majd eljön az igazságnak lelke, minden igazságra rávezet titeket“.

Ezt a nemesebb értelemben vett haladást kell hirdetnie egy keresztény papnak, hogy a Jézustól nyert hivatást igazán és teljesen betöltse. Midőn ezt mondom: keresztény papnak, akkor én felekezetre nem tekintek. Nem tekintek, mert én a keresztény felekezetek előtt egy közös célt látok. S úgy tartom, hogy erre kell törekedjenek mindannyian. Most még egymással versenyezve, de majd — az az idő is eljöhet — egymással vállvetve. Addig is azonban, a míg ez az idő eljönne, azt hiszem: nem vétünk a szeretet törvénye ellen s senkinek érzékenységét nem sértjük, ha mi unitárius keresztények, a mások hitének és meggyőződésének tisztelete mellett, mégis a magunkéhoz ragaszkodunk leginkább. Ha kimondjuk azt, hogy mi éppen a mi vallásunk zászlója alatt kívánunk haladni előre, mindig tovább, mindig febbebb. Mert ez a vallás — meggyőződésünk szerint — éppen annak a nemesebb értelemben vett jézusi haladásnak vallása. Mert az, a ki ennek zászlaját először bontotta ki: olyan jelszavakat irt arra a hit- és lelkiismereti szabadság igéiben, a mely jelszavakat követni, még soká, nagyon soká lehet.

És oh e ragaszkodásnak hirdetését lehetne-e elmulasztani éppen itt e nemes városban, a mely a felvilágosodásnak annyi fákláját ragyogtatja; e merész boltíves templomban, a mely a mi Jeruzsálemünk; a melyhez kötnek minket — mindnyájunkat — úgy a multnak emlékszállai, mint a jelen s a jövőnek reménye is. Bármiként vélekedjenek is mások: én e ragaszkodásnak ápolását nemcsak szent kötelességemnek ismerem, de úgy a nemesebb értelemben vett haladás, mint általában a Jézustól vett szolgálat szellemével megegyezőnek tartom. S úgy vélem, hogy egy keresztény unitárius

papnak ma mindenütt e bérczes hazában s ennek határain kívül is, de e helyen különösen kötelező feladata úgy a mult idők emlékeire, az unitárius elődök példáira szent vallásunk híveinek kegyeletes figyelmét fölhívni, mint másfelől — a jövőre tekintve — szüntelenül lelkesedéssel, meggyőződésteljesen inteni őket: „Ti, mint világosság fiai járjatok világossághoz illő öltözetben. Mert eljön az idő és az most vagyon, a mikor az igaz imádók imádják az Atyát lélekben és igazságban“.

Ime! t. hallgatóim! ezekben látom körvonalozva egy keresztény papnak s nevezetesen egy keresztény unitárius papnak Jézustól nyert mai hivatását. Ebben a szellemben kívánom hirdetni az örökélet beszédét, a mely „lélek és élet“.

E szellemnek ápolásában kívánom támogatni csekély erőmmel, de igaz jóakarattal mindazokat, — egyeseket, mint testületeket és intézményeket, vallás- és felekezetkülönbség nélkül — a kik e nemes városban a krisztusi igaz világosság és szeretet barátai és zászlóvivői. A kiket ezek közül külön is meg kell említenem: az elsősorban egyházunknak érdemekben megőszült főpásztora; Képvisező-Tanácsa, helybeli nevelőintézeteinknek vezetői és tanárai. Úgyszintén e nemes városnak előljárói s a különféle tanintézeteknek vezetői, tanárai és tanítói. A jézusi szeretet melegével köszöntöm e helyről és alkalommal őket s kérem szives és becses támogatásukat. S kérem aztán különösen a tiéteket szeretve tisztelt hallgatóim, kedves afiai az Úrban.

Legyen együttes a mi munkánk a nagy és szent czélok érdekében. Mert én a „lélektől késztetve“ jöttem Jeruzsálembe. És „sem mire sem tekintek s az én életem sem drága önmagamra nézve, csakhogy örömmel végezhessem el az én futásomat és a szolgálatot, melyet vettem az Úr Jézustól“, a kinek nevében esedezem a te hatalmas segítségédért is oh mi egy igaz Istenünk! Amen!

ÜRMÖSI KÁROLY.

A Heltai-féle biblia.

Mielőtt az első magyar bibliafordítás nyomtatásban megjelent (1533.), nyelvünkön a szentírásnak majdnem minden része olvasható volt. Buzgó szerzetesek rendjük számára, sokszor önmaguk időtöltésére csupán, hozzáláttak a könyvek könyvének tolmácsolásához. Az ó-testamentumból: a bécsi, Döbrentei, Jordánszky és székelyadvarhelyi kódex tartalmaz részleteket; külön a zsoltárokat vagy töredékeit az Apor, Keszthelyi, Kulcsár és Batthyányi, az új-testamentum egyes részeit magyar nyelven a müncheni, Jordánszky és érsekújvári kódex őrizte meg. E fordítások azonban nem voltak közkeletűek. A katolikus vallás a bibliát a XVII. századig nem adta hívői kezébe, emielfogva a fordítása is csak az egyház szolgálira készült. Mindazonáltal irodalmi jelentőségük nagy. Középkori lírai költészetünk, melynek hivatalos poétái a papok voltak, e fordításból táplálkozott. A történeti könyvek szépprózánk fejlődését segítették elő, a zsoltárok s a biblia más lírai részei a költészetnek nyújtottak anyagot. Istentiszteletek alkalmával a szerzetes e fordításokat magyarázta s hallgatósága e magyar nyelvű szöveget véste emlékébe; ebből merítették a szent beszédek alap gondolatát, néha a hasonlatokat, kifejezéseket, sőt a gondolatok sorját is.

Komjáthy az első, ki szakítva a katolikus hit orthodox rendelkezéseivel, erazmita létére, Perényi Gáborné kívánságára a müncheni vagy Jordánszky kódexben magyarra fordított Szent Pál Leveleit átdolgozta s kinyomatta.¹ Munkájához tudákos bevezetést csatolt, melyben nagy előkészületeiről, az eddigi magyarzatok hibás voltáról értekezik s Erazmusé helyett a maga nevét írta e fejtegetések alá, holott ahhoz csak mint fordítónak van köze. Horváth Cyrill nem is késik „orzátlan hazudozással“ vádolni érte. Pedig ez elitélés csak félig találó. A reformáció korának alig van értekező munkája, mely ne idézne előszeretettel hosszú passusokat a nélkül, hogy a szerzőt csak egy szóval is említné. Heltai kátéi jórészen Luther katekizmusainak magyarra való átdolgozásai anélkül, hogy ez csak egyetlen szóval is említve volna. Melius Kálvint, Dávid Servetot²

¹ Erre maga Komjáthy utal fordítása előszavában.

² *Simler* ezért azt írja, hogy „Dávid semmi más, mint egy illusztrált Servetó“. V. ö. *Ráth* érdekes cikkét az Irod. tört. közl. VI. kötetében („Bullinger H. és a magyar reformáció“.)

sokszor idézi megjelölés nélkül. A tekiutályekre való hivatkozás különösen erénye e kornak. Komjáthyt a humanista Pannonius Pesthinus követi. Ő már az egész Újtestamentumot lefordította s ha theologiai szakismerete ily nagy munkához nem is volt elegendő, mint Aesopus első magyarra fordítója, a kifejezések szépségére törekedett. Nem rajta mult, hogy munkája a ráfordított fáradságnál kevesebb eredménnyel járt. Ez időben a protestantismus az irodalomban mint bibliakritikai áramlat kezdett lengedezni. A fordítótól többé nemcsak értelmes, de hű fordítást is kívántak. S e kíváncsalom idővel annyira fejlődött, hogy a hűség kedvéért nem egyszer le kellett mondani a magyarosságról. Sylvester Új-Testamentoma, még inkább pedig Beneczédi Székely István Zsoltárkönyve sok helyen egészen latin szelleműek, mivelhogy a Vulgatából fordítottak. Pedig Sylvesternek volt érzéke a magyar nyelv iránt, nemcsak, de ő az első, ki észreveszi s tanulmányra méltatja népköltészetünket. Ám fél e tudását korlátlanul alkalmazni. A XVI. században a biblia nem népkönyv volt, mely tanít, vigasztal, hanem törvénykönyv, melyet világi érülettel érinteni, világi nyelvezettel tolmácsolni: bűn volt. Heltaiéké az érdem, hogy e már türehetlenné lenni kezdő áramlatot — sajnós, rövid időre — föltartóztatni megkísérlették, hogy aztán Meliusnál, Félégyházinál, Károlyinál, majd pedig a katolikus Káldinál kétszeres erővel akarjon rombolni: magyaros nyelvérzékünk megromlására.

A Heltai nevén emlegetett magyar bibliának az igazi fordító szerint három csoportját különböztethetjük meg. Mózes könyveit, a Biblia negyedik részét s az Új-Testamentumot Gyulai, Ozorai, Heltai és Vizaknai fordították; a Zsoltárt s a Biblia második részét maga Heltai; a két apokryphus könyvet Gyulai. E részeket azért kell pontosan különválasztanunk, mert irodalmunkban Toldy óta az a szokás járja, hogy valamennyiért Heltait teszik felelőssé. Kardos, méginkább pedig Ballagi a XVI. század bibliafordításairól irván, az összes köteteket a Pentateuch alapján jellemzi. Hogy ez eljárás nemcsak szabálytalan, de téves is, az alábbiak fogják megmutatni.

A *Bibliának első része* az Előljáró beszéden, az ó- és újtestamentom összehasonlításán és az ótestamentomi könyvek számának s summájának előadásán kívül Mózes könyveinek fordítását tartalmazza; s 1551-ben jelent meg „a Fejérvárott lakozó“ Mihályi Csáki Mihály¹ költségén, — azért, „mert nem igen sokan vannak közöttünk, magyarok között, kik csak annyira is tudjanak deákul, hogy a deák bibliát csak betűszerint is értsék“. (c) „Míérthogy a közdeák biblia [vulgata] helylyel-helylyel a görög bibliából igen homályosan irattatott, egy néhány helyen pedig el is távozott az igaz értelemtől, főképen a zsidó bibliát követtük, míérthogy a törvénybeli könyvek legelőszür zsidóul irattattanak. De úgy követtük a zsidó bibliát, hogy előttünk volt a közdeák biblia is, előttünk a

¹ Eletrajzát összeállította *Szádeczky L.*: János Zs. és Izabella Lengyelországban. 281. jegyzet. V. ö. Archiv für siebenb. Landeskunde N. F. II. köt.

több deák bibliái is“. (c₃) „Noha főképen a zsidó bibliát követtük, de azért a zsidó szónak módjától sok helyen eltávoztunk, követvén az igaz értelemben a magyar nyelvnek járását“. (c₃) E néhány sornyi tájékoztatás bizonyosságot tesz arról, hogy nagy előkészülettel folyt a munka. „Jól értjük azt, hogy ki e mi munkánkat meg akarja jobbitani, annak nemcsak grammatikát kell tudni, nemcsak zsidóul és görögül kell érteni, de ezeknek felette a keresztényi tudományban tudósnak és bölcsnek kell lenni“. (c₁)

A fordítás tényleg nagy hozzáértéssel készült s nemcsak az eredeti Károlyi, de a revidált Károlyi-féle bibliánál is élvezetesebb a szövege. Schol semmi nyoma a Komjáthinál vagy Sylvesternél található magyartalanságoknak,¹ de annál több szép szó s kifejezés váltogatja egymást.² Irodalomtörténetiróink kevés kivétellel Heltai fordításáról említik ez „első részt“; pedig valójában Heltai keveset dolgozhatott e könyvről, melynek bevezető részeit Gyulai István írta,³ s mint a stílusból — és nem az orthographiából, mely ingadozó — következtethető, a szövegét is ő revidálta.⁴ Fekete Mihály azt gyanítja, hogy a fordítás sorközi magyarázatait Vizaknai Gergely készítette, mivel fennmaradt kódexében hasonló irányú munkásságot lehet találni.

Az *Új-Testamentumot* nem az a társaság fordította, a mely az előbbi könyveket. Heltai és Gyulai ugyan megmaradtak, de Ozorai

¹ Kivételek: à Felsegesnee Szentinee adgya (a₄), Kerbe ott Edenbe (1 M 15), a Sidoc gyermekek koezzuel való (2 M 2: 6).

² Parè = fű (1 M 1: 29), essoes = étvágygerjesztő (1 M 3: 6), öm = evém (1 M 3: 12), felfedeztetvén = meztelen (1 M 9: 21, I₃), egy lapatz föld = mező (1 M 11: 2, 14: 6, H₃. V. ö. „mező“ 2 M 10: 15) aldass lész (1 M 12: 2), leeves = bő (1 M 13: 10), es menten menének (1 M 14: 12, L₃), beburkondozec = beburkolózik (L₃), Jordan eluè = Jordán vizén innét (5 M 1: 1. V. ö. Erdély), Ruhaioc hogy elne nyineiee es elne rossadna megoltalmaz (a₃), egy napent való ideig (a₃), egyfalka idoe (b₃), abrasztae es abrozotba predicallottac (Cant. cant. interpret.), mi legyen es mibe fuegyen a Chr. Jesusnac orszaga (g₄), köz = ijj (I₄), metztec (1 M 25: 32), hasaszsa = hasogassa (3 M 1: 17), ock = okosság (2 M 1: 10), együld = félő, hogy (2 M 1: 10), foeldént (2 M 3: 18, 2 M 4: 3), vessetze (per. anal. adza. 2 M 4: 3), megbüszettetett a mi illatun- kat = utálatossá teve (2 M 5: 21.)

³ Job könyvének ismertetésénél az Előszóban e mondatot találtam: „Ha ezokáért a háborúság szenvedésről akarsz tanúságot venni, ezt a könyvet forgasd, mert a háborúságnak békességes szenvedéséről e könyvből több és bizonyosb tanúságokat vehetsz, hogynem mint e világi bölcsseknek minden könyvekből“. Az Ecclesiasticus könyv magyarázásánál pedig (h₂—h₃) ezt: „Ezokáért a ki kívánja, e könyvekből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, hogynem mint Platonak és Aristotelesnek nagy hosszú könyveiből“. Ha Jézus Sirák könyvének előszavát olvassuk, a melynél ki van írva, hogy Gyulaitól való, e mondatot találjuk: „Ezokáért, a ki kívánja, a könyvekből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, hogy nem mint Platonak és Aristotelesnek nagy hosszú könyveiből“. E mondat lényegileg egyezik az előbbi elsővel, szöszzerint pedig az utóbbival. Tudva pedig azt, hogy ennek Gyulai István a szerzője, biztosan következtethetjük, hogy azoké is ő, annál inkább, mert a fordító társaké között az ő neve is szerepel.

⁴ V. ö. a * alatt felsorolt kifejezések előfordulási helyeit is.

és Vizaknai helyett Egri Lukács és Szegedi Lajos került bele. E változás a fordításon is érezhető.¹ A könyv elején Heltaitól való ajánlás van, tartalomjegyzékkel; s végén index biblicus, melyben 37 idegen, részint görög, latin és zsidó szónak jelentése van magyarázva.² A publicanus szónál Sylvester Jánossal polemizál a szótáríró, a mi biztos jel arra, hogy az ő fordítását ismerték. Az Új-Testamentumnak minden jelessége mellett sem volt akkora nyelvi hatása, mint a Pentateuchnak. Az új szók és fogalmak, melyek a kereszténység megalapítója életének s cselekedeteinek elbeszélésében előkerültek, már ismeretesek voltak. Irodalmi hatásra sem vetekedhetik az Ó-szövetséggel, költőink s szépprózairóink tartózkodással közelítették meg elbeszélésit.

E kötettel befejeződött a Heltai—Gyulai-féle társaság munkája. Irodalmunknak vesztesége marad, hogy nem fordították le az egész bibliát. Mennyi erő, mily gazdag nyelvezet, a költőiségnek minő öntudatlan megérzése s együtt a fordításnak meglepően szép példája „Mózes hálaadó éneke“ (2. M. 15: 1—20). Károlyi fordítása csak távolról közelíti meg az eredetit. A zsoldárstilusban írt „Mózes éneke“ (5. M. 32) s a Thora bezáró testamentum (5. M. 33: 26--29) nemcsak a zsidó Pentateuchnak legszebb lírai része, de a Gyulai-féle fordításnak is gyöngyei. Hasonlót mondhatunk a próféták több helyéről is. Az új testamentumnál még egyszer feltűnik e stílus. Pál levelei példaszzerűen vannak tolmácsolva, az úri imádság is — egyetlen germanizmust leszámítva (a mi kenyerünket mindennapiat) — tömött stílusával hozzáillik tartalmához. Mégis úgy tűnik fel, mintha az Új-Testamentum fordítása a legkevéssbé sikerült volna a 3 kötet között. Heltainak orthographiai és nyelvjárási sajátosságai többször zavarólag hatnak.

Külön a Gyulai nevéhez két könyv fűződik; az egyik Jézus Sirák könyve, a másik a böseség könyve.

A XVI. század protestáns iskoláiban *Jézus Sirák könyve* rendes tankönyv volt. Mielőtt Zoványi erre utalt volna, Fraknoi már ilyenül említette. Gallen János kassai könyvkereskedő 1582-ben 16—20 dénárral árulta darabját. A fordítás Előbeszédében maga Gyulai

¹ A Timóth-hoz írott II. levél 3:16 versét, mely szerint az egész szentírás theopneustos (Vulgata: divinitus inspirata) Luther így fordította: „von Gott eingegeben“ — a helyes „Geiste Gottes eingehaucht“ helyett. Heltaiéknál: „Az egész írás az Istennek ihletéséből vagyon;“ — a mi biztos következtetést enged arra, hogy ők az újszövetséget csak általánoságban tartották kanonikus szövegnek.

² Érdekes szófejtései: *abba* (= „appa. Régen a schola mestereket, kik tanítottak a scholákban, abbáknak hitták, miérthogy atyok helyett voltak a tanulóknak“), *epicurus* (= „ezen értsed a ledereket, kiknek disznó-lütek vagyon, kik csak lakásra és a világi gyönyörűsége igyekeznek, Istenről semmit nem tartnak. Mint azok, kik Olaszországból a pápa oskolájából haza jönnek. Jaj azoknak!“)

Különös figyelemmel magyarázza a pénzértékeket: argenteus, denarius, dragma stb.

mondja el a könyv történetét. „Hoztanak vala mihozzánk Tolnáról egy néhány keresztyén atyafiúnak munkáját, a J. S. könyvét, kik ezt a nemes könyvet magyar nyelven megtolmácsolták vala. De mivelhogy meglátás nélkül nem illik vala kibocsátanunk: meglátását Heltai Gáspár, a mi szentegyházunk főpásztora — én rám bizta. Meglátván ezokáért, némelyet az ő munkájukban helyén hagytam, némelyeket pedig világosságnak okáért elváltottattam, hogy a keresztyén ifjak nyilvánban megérthessék és igazabban követhessék.“ A Summában szószerint le van nyomtatva a Pentateuch előtti exegetisnek Ecclesiasticus cz. része (h_2-h_3), bizonyosságul annak, hogy az eredeti is Gyulai fogalmazása. Arra a kérdésre, hogy a fordítást kik készítették s kioldotték Tolnáról Kolozsvárra, — Zoványi kutatásai után azt felelhetjük, hogy valószínűleg Zigericus Imre és Tövisi Mátyás, a tolnai iskola paptanárai. Hasonlóképpen elsősorban iskolai használatra készült *A bölcsesség könyvének* magyar fordítása is, mely Sírák könyvéhez kötve jelent meg. „És nemesak az ifjuságnak szól, melyet kiváltképpen tanítani akar, de annak felette minden rendbeli embereknek is a felsőtől fogva mind az utolsóig. Főképpen pedig — s itt az eretnekgyüülő Martinuzzira van célzás — ismerni kellene e könyvet a kegyetleneknek.“ Ki fordította e könyvet? Semmi adat róla. Következtetni is csak abból lehetne, hogy Jézus Sírák könyve és Salamoné egyforma alakban, ugyanazon betűkkel nyomtatott. Az előbbi s ennek a könyvnek előljáró beszéde egyforma menetű, a fordítás homályát értelmező, szöveg közé ékel. magyarázatok mindkét könyvben e szókkal bevezetve: alias, az azt Ez észrevételek bár nem elegendők, mégis gyanútatják, hogy a fordító Gyulai István volt.

Annak, ki a Pentateuchot és a Gyulai által sajtó alá készített két iskolai tankönyvet figyelmesen végig olvasta, nem fog újszerűnek feltűnni az 1552-ben jelent *A Biblia negyedik részének* stílusa. Hiszen ennek lefordításában Heltai munkájának ép oly kevés nyoma, mint amabban. Már az gyanuba ejthet Heltai felől, hogy a czimlapon az ő neve helyett ez áll: „ . . . melyek magyar nyelvre fordítottak“. Bizvást rámondhatjuk, hogy a Pentateuch előszavában említett társaság munkája ez is, mert a stíluson kívül a könyv alakja a betűk, az orthographia egészen ugyanaz. A Gyulait jellemző igeragozás¹ mindenütt megvan.² Az előljáró beszédben ez érdekes sorokat olvashatjuk: „Úgy tetszik az emberi okosságnak, hogy a prófétáknak írása alávaló és haszontalan írás, főképpen aféle tudós-káknál, a kik azt vélik, hogy a teljes szentírást cordén tudják és által értették. — Ezokáért mineküink, kik keresztyének vagyunk, semmiképpen nem kell eféle magunk hagyottaknak és megutá-lóknak lennünk, hanem a prófétákat valóban és szeretettel olvassuk

¹ Megutalniaiac, látnayac (A₂).

² Hogy e fordító társaság az apokrif könyveket nem vette fel a biblia kanonikus könyvei közé, a könyvek alakjáról is látható.

és azoknak írásokkal éljünk“ (A₂). S valóban annyi hozzáértéssel, oly nagy sikerrel tolmácsolták a próféták írásait, hogy munkájuk magyarosság, megbízhatóság s olvashatóság tekintetében mind máig nincs felülmulva.

Az első bibliafordítás, melyről bizonyossággal állíthatjuk, hogy Heltai munkája, az 1560-ban kiadott s összesen két kiadást ért *Zsoltár*. Megjelenése szorosan összefügg az 1560 január 20.-ki megyyesi zsinattal s János Zsigmond fejedelemhez intézett dedicatorója az erdélyi kalvinizmus segedelemkérése.¹ Az előszóban arról értesülünk, hogy nem kis fáradsággal készült e fordítás,² épen azért kéri az olvasót, ne bírálja szigorúan tévedéseit.³ A könyvnek e jóakaratra tényleg szüksége is van. Noha maga utal⁴ a zsoltárok dallamosságára, a fordításnál sehol nem alkalmazkodik valamilyes ritmushoz. Ez különben Károlyi fordításának is hibája. Pedig az énekek fölé irt ad notam jelzés⁵ dallamra utal. A prózai fordítás után ítélve, Heltai nem adhatta a zsoltároknak kielégítő fordítását. Nemesupán idegenszerűségekkel tarkítja stílusát,⁶ de a szöveget

¹ Ezt kimutattam Heltai cz. monogr. 39—40. lapján. Érdekes, hogy az ajánló levél végén Frater György megöletése 1560 februárius 20-ra van téve. A gyors munka hibája ez.

² „Ezzen könyörgec minden Istenfélő iámbor keresztyéneknek, hogy eszt e munkát, mely nem igen kichin: mert én tudom, mibe vagyok ennékem, ides szívvel és csendeszel elmeuel vedgyéc. Tekéntvén erre, hogy szánszándécal senkinek ártani, hanem mindeneknek használni akartam“. (+2 l.)

³ „Tudom gyarló voltomat és elmémnek lassuságát, honnét könnyen megérthetem, hogy sok vétség nélkül nem leszen ez e munka“. (+2 l.)

⁴ „A psalmusoknak felül való írásáról, melyet a deákok titulusnak neveznek, semmi bizonyos dolgot nem mondhatok. Mert ezekről mind a régi keresztyéni doktorok, mind a mostaniak igen különböznek. De még a zsidó doktorok is ezeken nem férhetnek össze. A mint énnekem tetszik, nem igen szükség ezekről nagy szorgalmatossággal tudakoznunk, mert csak egy néhány igéskével akarta a próféta megjelenteni avagy a helyt, holott a szent gyülekezetben kellett a psalmust énekelni; avagy az énekeseknek rendit. Mert külemb-külemb rendek voltak az éneklőknek. Avagy a vigaságnak tövé szerszámokat, mert eféle sok volt a zsidóknál. Avagy a psalmusnak röviden való értelmét. Egyebet erről a felül való írásról nem mondhatunk“. (+ l.)

⁵ Pl. XXII. *psalm*. „A főénekestől éneklendő a hajnali szarvasról, avagy a hajnalesillagról“.

L VII—LIX. LXXV. *psalm*. „A nótára: Ne vesszesd el“.

LVI. *psalm*. Ad notam: „Messze az idegenek között való néma galambról“.

XLV, LXIX, LXXX. *psalm*. Ad notam: „Rózsáról“.

LX. *psalm*. Ad notam: „A bizonyágtételnek virágáról“.

⁶ *Sajátos szavai*: fennelkődnek (= dühösködnek), megkentő (= választott, t. i. Krisztus; v. ö. Károlynál: megkent király), én pedig megkentem az én királyomat, miglen (= meddig), gonoszságos, nyomodja (= tapodja), fenesség (= düh), ezenért (= ezért), szükségkort (= sz.-ben), elborultak (= bemerültek), villamás (= villámlás), zöndiléss (= zengés), hitság (= hivalkodás), sápolodás (= gyöttelelem), stb. *Germanizmusok*: olyanok mint a por, melyet a szél elfuja (A₂), Sionra, az én szent hegyemre (eh. Sionon . . .) (A₃), te ütöttél arczul minden elleuségimet (A₃), érts meg kiáltásomat (ő zs.), az ő tetejére száll (= fejére) 7. zs.), az urnak beszédi tiszta beszédek, mint

sok helyen félre érti.¹ Azt, hogy néhol szabadon átdolgoz,² ezuttal nem rójuk hibájául. E vétségeknek csak egy része a gyors munka következménye; a másik a fordítás alapját tevő szövegek hibáinak átvétele. Minő szövegeket használt Heltai? — nem jegyezte föl s csupán a héber³ szövegre utal, azonban tüzetesebb vizsgálás után kimutatható, hogy a Vulgata mellett különösen Luther bibliáját forgatta.⁴

Heltai, mint exegeta nem ér fel Gyulaival. Ha Mózes könyvei elé írott bevezetésének azon sorait, melyekben a szentírásnak törtérisi könyvei vannak ismertetve, összevetjük Heltainak *A biblia második része* elé irt bevezetésével, a különbség igen feltűnően mutatkozik. Gyulai minden könyv tárgyalásánál megmagyarázza a czímet, majd rátér a tartalomra, végül a könyv hasznosságát bizonyítja; s mindezt frappáns rövidséggel. Heltai 12 oldalnyi bevezetésében ájtatos módon int e könyvek szent voltára s kér, tartsuk meg a bennük foglalt igazságot. Sehol semmi nyoma annak a kritikai érzéknek, mely Gyulainál található.⁵ Mégis e kötet a zsoltházhoz

a tégelbe megtisztított ezüst és hétszer megpróbáltatott (12 : 7), Uram, miglen elfelelkezél én rólam oly igen? (13 : 2), megmentettél a nyomorgatott népet (18 : 28), te adtál énnekem a te megszabadításodnak paysát (18 : 36), te adtál őneki az ő szívének kívánságát (21 : 3), anyámról való születésemről fogva (22 : 11), az egyenesen áll az én lábam (26 : 12; Meyn fus steht auff der ebeneu — Luthernél, i. h.), meg ne vedd engemet (27 : 9), stb.

¹ Csak néhányat idézek a feltűnőbbek közül: „*Mikoron szorongatásba volnék, te tágitottál engemet.*“ Heltait a szoros-tág ellentét tévesztette meg, főleg azonban a Vulgata, mely a 4 : 2 e helyét így fordította: „in tribulatione dilatasti mihi“. Luthernél: „du mich trostest ynn angst“. The holy Bible is: „thou hast enlarged me when was in distress — a minek az értelme s a Luther-féléé is tisztább, mint pl. a legújabb Herrmann-féléé. „In Bedrängnis schafftest du mir Raum“.

„*Az én magasságimba állatott engemet*“ (18 : 34) a Vulgataban így van: „super excelsa statuens me“, a mi egyebet jelent. Heltai forrása minden kétséget kizáróan Luther bibliája, a hol az idézett hely: „und stellet mich auff meyne hohe“. E vers Károlynál sem egészen értelmes: a szarvas és a vár egymással szembeállítva zavarólag hat. Luther helyes érteleme gondolt, anélkül, hogy azt ki is tudta volna fejezni. Angolban a két mondat-tag értelme szorosan kapcsolódik: „He maketh my feet like hinds'feet, and setteth me upon my high places“ (33).

Mint ezt azóta a kritika kimutatta, Luther több zsolthárt hibásan fordított. Úgy látszik, Heltai is tudott erről, mert néhol öntudatosan a helyes szöveget fordítja, más szóval Luther bibliájánál a Vulgátat megbizhatóbbnak tartotta. Csak egy példa is igazolja ez állítást. Luther a 20 : 10-et így fordította: „Hilff herr, Der konig erhore vns zur zeyt wenn wyr ruffen“. Ez így hibás. A Vulgata szerint: „Domine, salvum fac regem: et exaudi nos in die, qua invocaverimus te“. Heltai a V. után így fordítja: „Az Úr megoltalmazza a király: meghallgat minket, mely nap ötet segítségül hívjuk“. Stb.

² Pl. 26 : 2. stb.

³ 14 : 1. utáni jegyzetben.

⁴ Ha valamely szónak magyar jelentése nem jut eszébe, mint Komjáthy Benedek, Heltai is több szót közül, egyet rendesen, a másikat zárójelben. Pl. 1 : 2 „gyönyörűsége (kedue)“.

⁵ Feltűnőnek tetsző állításom igazolására ide íglatom a Heltai-féle exegesis kivonatát: Istennek segítségével megtolmácsolta a szent könyveket,

képest haladást mutat. Az az öt év, mely a zsolnárok lefordítása óta eltelt, Heltainak nemesak formaérzékét növelte, de magyaros nyelvérzékét is nagyban fejlesztette.

melyekbe befoglalva vannak szép és drágalátos historiák. E könyvek nem fabulák, hanem rakvák a profétáknak mondásával, sőt a mit a több proféták az ő írásokban megírtanak az Úrnak ígéreti, avagy fenyegetései felől, hogy miképpen teljesítette isten: e könyveknek históriáiban nyilván megmutatják. Ez írásnak szentsége felől soha senki nem kételkedett, még a zsidók sem. Ez írásokat nem csak olvasni, de tudni is kell, a tudókat Isten felmagasztalja, a gyalázókat pedig gyalázatba kergeti. E rendeléstől senki ne térjen el, noha kísértésből Isten az istenteleneknek sokszor kedvez s a főlöket próbára teszi. Erre igen szép példák vannak e könyvekben. (Itt következik a jók és gonoszok közti különbségnek hosszadalmas összehasonlítása.)

DR. BORBÉLY ISTVÁN.

Sz. 71—1910.

Az Egyh. Képv. Tanács körlevele.

1. Az egyházköri t. esperesi hivataloknak.
2. A theologiai intézeti t. bizottságnak.
3. A kollegiumi t. igazgatóságnak.
4. A székelykereszturi gymn. t. igazgatóságának.
5. Az E. Főtanács t. tagjainak.

Tekintettel arra a támadó, gyanúsító hirlapi szerepre, melyet a kereszturköri unitárius lelkéször lapja, az „Unitárius Egyház“ közigazgatási hatóságainkkal és vezetöinkkel szemben maga elé tüzött és gyakorol; tekintettel arra, hogy nevezett egyházi lapban püspökünk, főtanácsunk, jogügyi bizottságunk és főtanácsot alkotó egyházi tanácsosaink és képviselőink oly hangon vannak aposztrófálva, hogy azt szó nélkül hagyni nem lehet, addig is, míg az Egyházi Főtanácsnak alkalma nyilhatnék azzal foglalkozni, az Egyházi Képvisező Tanács kötelességének ismeri a támadást és gyanúsítást megfelelő visszautasításban részesíteni. Minthogy pedig ezt tennie hirlapi uton, hatósági tekintélyével nem egyeztethető össze: ezen az uton teszi meg nyilatkozatát, felhiva egyházköri esperes fiait, intézkedjenek az iránt, hogy az felolvastassék mindenik egyházközség közgyűlésében és terjesztessék a legközelebbi egyházköri közgyűlés elé.

Kelves hitrokonaink, szeretett atyánkfiai!

Mióta szeretett egyházunkban a nélkülözést és létért való küzdelmet, úgy szellemi, mint anyagi téren, az alkotás, előrehaladás és térfoglalásra való átmenet váltotta fel s a szorongató külső nyomás alól az egymásra utalt, összetartó erők szabadabb mozgáshoz jutottak: a hagyományos unitárius szellem, mely az összetartásban, egymás megbecsülésében és támogatásában mint értékes talizmán szállott reánk őseinktől örökségül, mintha veszíteni kezdett volna varázserőjéből.

Mintha az előhaladásban versenyre kapott vágyódások, az egyház terén is szabadabb mozgást élvező érvényesülési törekvések, centrifugális irányban távolítanának minket egymástól s az így képződő ürt elhidegülés, bizalmatlanság töltené be, a minék egymásra terülő rétegein a szeretetlenség zúzmói, sőt már-már a gyűlölködés töviséi eresztenének gyökeret, a növényvilág eme számkivetett elfajzásai ott a tenyészlet végső határain, a hol a melegség sugarai nem találhatnak visszaverődésre . . . Mintha a társadalmi és politikai életben már semmi kiméletet nem ismerő surlódások, villongások, a minden tekintélyt leromboló durva támadások és mohón élvezett s továbbított gyanúsítások légkörének fertőzése, áttörve az egyház határain eddig fennállott vesztegzárt, már itt is lerakni kezdené vészthozó bacillusait.

E komor gondolatok és elszomorító megfigyelések elnyomhatatlanul törnek elő unitárius egyházi életünk utóbbi éveinek mind szenvedélyesebben nyilvánuló mozgalmainak hatása alatt.

A hamis jelszavaknak kezdetben talán játszani, de hovatovább mind komolyabb alakban nyilvánuló, meggondolatlan, veszedelmes becsempészése itt is teremni kezdi fanyar gyümölcseit. A *központ és vidék* olyatén szembeállítás a pl., mintha itt elnyomás- és elnyomatásról lehetne beszélni, mintha nem ugyanolyan egyház-szeretet, gondos körültekintés, önzetlen munkásság és áldozatkészség lelkesitené beun és a periférián az egyház nagyobb vagy kisebb hatáskörű munkásait, mintha az egyik részen a kijátszás, másikon az örállás szerepe volna hivatása legjobb erőinknek, mintha kormányzásra hivatott vezetőink és testületeink belátása, bölcsesége, köteles gondoskodása, nem az egyház összességére, hanem csak érdekkörökre irányulna s emélfogva az egyház talizmánának letéteményét érdemtelenül bitorolnák és anathémánál egyébre már nem számíthatnak: mindezek a feltevések

egyházi közéletünkben oly veszedelmes, munkakedvet bénító és lelki odaadást leromboló hatást eredményezhetnek, a minek pótlására és kiegyenlítésére a mi kicsiny seregünk nem rendelkezik megfelelő erőfölösleggel.

Azért, anélkül, hogy a tárgyilagos bírálat jogosultságát, az egyéni vélemény szabadságát és a sajtó elfajulástól ment nemes hivatását távolról is érinteni vagy korlátozni akarnók, nemcsak személyi, hanem főként legbecsesebb erkölcsi érdekeink motivumából, sajnálatunkat és megütközésünket kell nyilvánítanunk azon ismételt, de legközelebről hatványozott mértékre emelt indokolatlan támadásokkal szemben, melyek a székelyszereszturi unitárius lelkész köréje alatt megjelenő „Unitárius Egyház“ hasábjain és „Keresem az igazságot“ című mellékletében, egyházkormányzatunk ellen napvilágot láttak, tiszteletlen hagon és kiméretlen kézzel érintvén, országos közbecsülést élvező főpásztorunk személyét, azét a kinaagasló főpapét, a ki magán és egyházi életében, irodalmi és szónoki tevékenységében, kormányzási sikereiben annyi hasznos szolgálatot tett s egyéniségével, minden körben annyi rokonszenvet és bizalmat ébresztett egyháza iránt, hogy őt a püspöki széken minden következő nemzedék elé példányképpül állíthatjuk s fogja is állítani az elfogulatlan egyháztörténelem.

Sajnos, hogy ily tiszteletlen, bántó hangnak, éppen egyházunk köréből kellett a nyilvánosság előtt elhangzani. S bár ez még a mi körünkön kívül is visszatetszéssel, elítéléssel találkozik, mi azt hallgatásunkkal, a ma élő unitárius nemzedék rovására írni, még sem engedhetjük, s azért, mint elszomorító megtévelyedést öntudatos kötelességérzettel visszautasítjuk.

Vissza kell utasítanunk továbbá egyházi főhatóságaink hivatalos ténykedésének s szabályszerű és végérvényes határozatainak olyatén megbélyegzését, mintha ezekben nem a köz, hanem a személyes érdekek szolgálata, a jog és igazság elnyomására, az egyház megkárosítására való törekvés, vagy annak elnézése nyilvánulna meg.

Ha ilyesmi Egyházi Képviselő és Főtanácsunk kormányzó működésében föltételezhető volna, ez az egyházi ügyek szolgálatában és vezetésében olyan erkölcsi dekadenciát jelentene, a milyenről egyháztörténetünkben példát nem ismerünk s a minek megállapítása el kellene söpörje minden vezető emberünket méltatlanul elfoglalt helyéről. De magunkról ilyen lesújtó bizonyítvány kiállítására a támadókat hivatottaknak és illetékeseknek el nem ismerhetjük s

eljárásukat a legenyhébb itélettel, a legnagyobb fokú meggondolatlan-ságnak kell minősítenünk.

Éppen ilyen jogügyi bizottságunk meggyanusítása egy még ezután végzendő funkciójával szemben.

A mi szakbizottságaink díjtalanul, az egyház ügyei iránti szeretetből működnek s a rendelkezésünkre álló szakértőkből vannak összeállítva. S azon előnyös helyzetben érezhetjük magunkat, hogy éppen jogügyi bizottságunkat sikerült úgy megalakítani, hogy az ország bármely más hasonló testületével megbirja az összehasonlítást s egyházunk nagyfontosságú érdekeiben elévülhetetlen érdemeket szerzett. Szakképzettséggel, jogi lelkiismerettel és egyházunk szeretetével mindenestre oly mértékben felruházott egyének alkotják e bizottságot, hogy az ők gyermekes, könnyelmű lekicsinylése nekik semmit se árthat, reánk az egyházra nézve azonban azzal a veszéllyel jár, hogy a tiszteletérzést és bizalmat a kevésbbé önálló gondolkozású emberek körében megingathatja. Ebből pedig idővel olyan erkölcsi veszteség származhatik, a mit a támadók egyáltalában nem látszanak mérlegelni, különben óvakodniok kellene a rombolás gyönyörétől.

Tanácskozásaink és tárgyalásaink vezetésében tetsző és nem tetsző mozzanatokot tárgyal a bíráló s mindezt oly gonosz célzattal, hogy eddigelé kifogástalanul bevált kettős elnökségünk közé éket ütven, oda is a meghasonlás átkos szellemét beplántálja. — S tovább menve egyenlő jogosultságú egyházi tanácsosainkat és képviselőinket két ellenséges táborra osztja s a kik az övétől eltérő véleményen voltak, befolyásolt uszályhordozóknak bélyegzi, a kik az egyház minden részéből a gonoszság védelmére összegyűjtve, 79-en hamis taktikai vezetéssel buktatták meg a 14 puritán harczoló igazát.

De hát mégis: ki ruházta fel akkora jogosultsággal és ily megdöbbentő bátorsággal az igazság állítólagos keresőjét, hogy az egyház tiszteletreméltó képviselőit, vele legalább is egyenrangú hit-rokonainkat ilyen tömegesen és kegyetlenül nyaktilózza. Egy kis önmérséklet és szerénység talán többet használna a kisebbségnek is, az ügynek is, mert Ilyés próféta tüzes szekereéről éppen nem illik sárral dobálózni.

S ha mindezek az érdes hangok legalább in camera caritatis hangzanának el, bár akkor is fájna az egymásratorrés szomorú látványa, melyet az unitarius szellem eddig nem ismert, legalább kifelé

megóvhatnók az egyenetlenség árnyától egyházunkat; de hogy orbi et urbi sajtó útján harsonázzuk egymás gyalázását, vezetőink és főhatóságaink meggyanusítását és ellenségeink kárörömének prédájává tegyük hagyományos összetartásunk összcomlását: e tüzessóvával való veszélyes játékot tovább hallgatagon nem nézhetjük s minthogy az az időpont és alkalom még távol van, a mikor és a hol tiszteletreméltó főpásztorunk és egyházi főhatóságunk a bántalmakat megfelelő módon elhárithassa: Egyházi Képviselő-Tanácsunk, felelőssége érzetében és azok nevében kötelezve érzi magát, hogy az egyház zajongó gyermekei elé a *quo-usque* atyai komoly intelmével lépjen s véleményét a történelekről ezen az úton, a mely előtte nyitva áll, körlevél alakjában közölje, az alaptalan támadásokat és méltatlan gyanúsításokat visszaútasítsa, intézményeink és hatóságaink intact reputációját védelmezze és védelemben ajánlja s hitrokonainkat arra kérje, hogy az atyafiságos szeretet és bizalom melegét keblükből kialudni ne engedjék s a hagyományos összetartásban, egymás megbecsülésében és a felsőbbség köteles tiszteletében magukat felkapott jelszavak által megtántorítottani ne engedjék, mert ha botránkozásnak lenni kellett is, mesterünk intelve szerint: jaj a botránkoztatónak!

Atyafiságos szeretettel: A magyarországi Unitarius Egyház Képviselő-Tanácsának Kolozsvárt, 1910. évi januárius hó 15.-ik napján tartott üléséből.

Br. Petricherich Horváth Kálmán,
egyházi főgondnok, elnök.

Végh Mihály,
titkár.

G y ö n g y m o n d a t o k.

(Újkori írótól.)

K o r m á n y z a t.

A kormányzatban despotismust alapítani akarni annyi, mint kötözött károkkal és lábakkal járni akarni; ez az egész világ talá-
lékonyságának sem sikerülhet. *Labouleye Eduard.*

A zsarnok kormány végtelen polip, mely csápjait mindenüvé elnyújtja, mindent magához ragad, mindent elfoglal és mindent meg-
fojt. *Labouleye Eduard.*

Az alattvalók bizalma a kormányzat valódi életelve s ekkor az magát fentarthatja évszázadokig is. *Gentz.*

A kormányzat mestersége abban áll, hogy minél több pénz legyen felvéve az állampolgárok nagy részétől, mely egy más rész-
nek adassék. *Voltaire.*

Akarod-e, hogy a népek megszünjenek forradalmárok lenni? Lépjél fel bátran az újítás terére, hagyd fel nyíltan mindenkorra azzal a végzetes tannal, mely a kormányérdekeket a társadaloméitól elkülöníti. *Girardin Emil.*

A szabad kormányzatnak kettőre van szüksége: az ország erélyes avatkozására a közteendőkbé s azok ellenőrzésébe. *Guizot.*

A képviseleti kormányzás szervezett igazság, élő értelem, fegy-
verzett erkölesiség. *Royer—Collard.*

Bámulatos, mily könnyen kormányozhatják kevesen a nagy-
számu népet. Ennek oka nem a kormányerő, mert a nép mindig legerősebb, hanem a közvélemény. *Hume.*

Régi monarchiák és egy új köztársasági kormány között harag szokott uralkodni. *I. Napoleon.*

A legtöbb kormány akkor, mikor a közvélemény fellépik a régi visszaélésekkel szemben, nem azon igyekszik, hogy annak új-
tással eleget téve, az ellenszegülést megelőzze, hanem oda gondol, hogy azzal szembe magát megszilárdítsa, megszilárdítva a vissza-
éléseket. *Constant Beniám.*

Minél tovább látja az ember a vélemények különbségét, annál többre világosodik a teendők megválasztásában. *Corneille Péter.*

A kormánytagokat szaporítani annyi, mint a kormányzat vétkeiket többíteni; mert azok nélkül senki sem lépik kormányra. *Mar-montel.*

Korona.

Sár és hamu minden arany, melyből korona készül. *Jókai.*

A korona az az aranykarika, melynek nyugtalan a központja. *Saphir.*

A korona köteles ígérését beváltani; ha ezt nem teszi, az alattvalók fel vannak mentve az övék alól. *Chateaubriand.*

A király sötét homlokán fényes koronát hord. *Beranger.*

Kölesön.

Ha kölesön nem adok, haragot szerzek; ha adok, pénzem veszendő; jobb a haragot kiállani, mint barátságot és pénzt együtt veszíteni. *Luther.*

Költségvetés.

A költségvetés az a könyv, melyben több a szám, mint az élez, több a forint, mint a szabadság, melyet némelyek nevetnek, mely majd mindenkit megrikkat, — mely a királyok és miniszterek élete s az adókötelesek halála —, mely a nép könnyeit és verejtékét gyurja, dagasztja, hogy abból aranyat süssön, — mely a munkát a henyék előnyére megadóztatja —, mely egy nemzet összehalmozott megtakarításait meggondolatlan és balgatag kiadásokban elpazarolja. *Saphir.*

Költészet.

A költő és a sorsharag
Egy anyaméhből született;
Ikertestvérek voltak ők,
Együtt bolygák az életet.
Fa, mint most, akkor is virult,
Árnyában sok megnyugodott;
De használt a költőnek is:
Ágárol tört koldusbotot. *Petőfi*

Gyűjtötte: Kiss MIHÁLY.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Az Erdélyi Múzeum Egyesület emlékfüzete. Összeállította *Kelemen* Lajos titkár. Az 50 éves jubileumra készült. Célja az egyesület multjának népszerűbb ismertetése s jelen állapotának feltüntetése. Az előbbivel az egyesületnek *Kelemen* Lajos által alaposan írott története, az utóbbival a tárgyak rövidre fogott ismertetése foglalkozik, melyeket a táruk igazgatói vagy szakemberei irtak. A füzetet az összes múzeumegyesületi tagoknak díjtalanul megküldték s az egyesület jubileumi ünnepén 1909. nov. 25. én a megjelent közönségnek 500 példányban, az 5 tárban ugyanakkor 100—100 példányban ingyen osztották ki.

A kik az E. M. E. titkári hivatalához (Kolozsvár Egyetemi könyvtár) fordulnak érte, azoknak díjtalanul megküldik.

Czimerlevelek. Gyűjtötte *Sándor* Imre. I. füzet (1551—1629.) 149 czimerrajzzal. Kolozsvár. Gámán. 1910: VI+124 l. — *Sándor* Imre e füzete a *Genealogiai Füzetek* czimeres mellékletéül adott ivekből gyűlt könyvvé. A szerkesztőn kívül 17 munkatársa közül néhai *Koncz* József, *Köblös* Zoltán, *Kelemen* Lajos, *Lukinich* Imre és *Magasházy* Béla közöltek benne a legtöbbet. Unitárius munkatársai közt ott látjuk az Ifj. *Biás* István és *S. Gyulay* Richárd revét. A kiadott 150 czimereslevél közlésmódja egyöntetű. Elől a czimereslevél rövid magyar kivonatát találjuk, utána a teljes szövegü latin czimerleírás s melléje a czimertanban szokásos hét szín jelzésével a czimer rajza jön. A rajzok mind *Sebestyén* József festőművész munkái. Sok az eredetinek szép másolata. A hol a czimeres levél czimertani tanúságokat vagy köztörténeti adatokat tartalmazott, ott a czimerleírás után az ilyen részleteket is közlik, s így a füzet e tekintetben több helyen érdekes adatokat nyujt. A 150 czimerszövegből csak egy van olyan, (a 36. sz.) mely nem magyar nemesiséget ad, német szövegü s tévedés és kár volt a sorozatba foglalni. A többiek tulnyomólag erdélyi családokra vonatkoznak. Mivel köztük számos tömeges nemesítés van: a füzetben tulajdonképpen

mintegy 1000 nemes nevét és czimerét találjuk, kikről a füzet végén gondos névmutató ad számot.

Az unitárius családok közül ott látjuk többek közt a kihalt Kolozsvári *Balásffy* (1582.) és a Homoródszentmártoni *Biró* (1612.), a hajdani híres Kocsárdi *Gálffy* (1577.), a Várfalvi *Egyedffy* (1610.), az Abrudbányai *Kösa* (1598.), két Homoródmácsi *Kovács* (1620 és 1629.), a *Sárosi* másként *Barabás* (1617.) és a kihalt nevezetes Pókai *Sárosi* (1619.), a ma is virágzó Tarcsafalvi *Tarcsafalvy* (1607.) és a *Taska* (1628.) családok különböző érdemekkel szerzett czimereit. A 335 újtordai testőr gyalogosban (1619.) valamint Báthory Gábor 1610. és 1611-i tömeges nemesítésben számos unitárius család őseinek nevére ismerünk. — Szalay Pál szakácsnak (1580.) az unitárius Csáky Dénes tanácsúr pártolása szerez nemességet. Nem érdektelen megemlíteni, hogy Váradi Szabó Balázs és testvére Pál 1564-i czimeres levelét utóbb az unitárius Pókai Sárosyak javára hamisították, a híknek 1764-ben ezt a marosvásárhelyi kir. tábla bizonyára jóhiszeműleg, hiteles átiratban is kiadta.

Az előszóban Sándor Imre szól az erdélyi heraldikáról. A füzetet közelebről Brandenburgi Katalin és I. Rákóczy György (1630—1708.) már összegyűjtött czimeresleveleinek sorozata követi. Ára 2 korona. Megrendelhető a Genealogiai Füzetek szerkesztőségénél (Kolozsvár, Wesselényi-utca 7.). (K. L.)

KÜLÖNFÉLÉK.

Magyarországon az elmúlt év a protestans egyházak külső viszonyaiba bizonyos javulást hozott. Az állam megkezdte a prot. egyházak segélyezését is. Gr. Apponyi Albert vallás- és közokt. ügyi minister előterjesztésére az 1848. XX. t.-cz. alapján a képviselőház megszavazta az államsegélyt és így a prot. egyházi intézmények szükségéi némi kielégítésben részesülhetnek. De ezt csak kezdetnek lehet venni, mert az aránytalanság a róm. kath. egyház dotációi és a protestansokéi között nem kisebbedett, mikor a protestansok segélyezésével egyidejűleg a róm. kath. egyház egy vagy más czímen újabb dotációkat kapott. — A vallási szabadelvűségre két jelentős mozzanat tűnik fel az elmúlt évről. Az egyik gróf Tisza

István, e világos eszű államférfiu beszéde, melyet „Protestans hit és felvilágosodás“ czímen a Magyar prot. irod. társaság gyűlésén mondott; a másik dr. Prohászka Ottokár róm. kath. püspöknek az „Egyházi Közlöny“-be irt „Karácsonyi élet“ czimű czikke. A ref. egyházi főgondnok, mint folytonos fejlődést fogja fel a protestantizmust. Egyenesen kimondja, hogy „minden dogma emberi mű s magán viseli annak a kornak bélyegét, a melyben megszületett. Könnyen kimutatható ókori, zsidó, görög, középkori german világnézeteknek nyoma egyik vagy másik dogmának keletkezésénél . . . A dogma fogalmából a fejlődés fogalmát kizárni nem lehet. A tanítóteletet a magunk lelkének benső szükségletei szerint kell idomítani és krisztusi alapon a tökéletesebb hitet felépíteni“. — A tudós r. k. püspök hasonlóan haladást kíván a vallásban s illetve alkalmazkodást, „új alakulást“. A vallást mint elévülhetetlen életet tekinti, „mely formákat teremt s a régi formát el tudja hagyni, hogy újat alkosson“. A modern katholicismusnak hangja esendült ki a nyilatkozatból, a dogmákra nézve tartózkodóbban, de az egyház társadalmi viszonyaira annál nagyobb merészséggel. — Készséggel jegyezzük fel e mozzanatokot, melyek annak a tanubizonyosságai, hogy a vallási szabadelvűség kezd más egyházakban is jelentkezni és tért foglalni, idővel talán magában a róm. kath. egyházban is.

— A mult év nagy veszteséget is jelent, nemzeti veszteséget, egy prot. kitünőség halálában. Gyulai Pál költő és kritikus, ifjabb korában a kolozsvári ref. kollegium tanára, a mult évben eltávozott az élők sorából. Jeles költő és a szép próza elsőrendű képviselője volt s irodalmi tanulmányaiban és emlékbeszédeiben az irodalmi értékét biztos szemmel néző kritikus.

A ref. egyház az elmúlt esztendőben jubileumi évet ült, Kálvin János reformátor születésének négyszázadik évfordulóját, az összes protestansok érdeklődése mellett.

A jelen 1910. év az unitarius egyháznak lesz jubileumi esztendeje Dávid Ferencz reformator születésének emlékére, mit bizonyára osztatlan figyelemmel fog egyházunk megünnepelni.

Egyházunkra vonatkozó statisztikai adatok 1908-ból. a m. kir. kormány ez évi működéséről és az ország közállapotairól az országgyűlés eleibe terjesztett jelentésből:

Összes népesség 1908. év végén Magyarországon 73510. Horvát-Szlavonországban 9, együtt 73519. A mi 3330-al kevesebb, mint a mennyi az egyházi népesedési kimutatás szerint számítva van. Általában az országos statiszt. hivatal és az egyházi adatok

között többnyire mindenütt különbség van, a mi azt mutatja, hogy az illetők a mi egyházi adataink egybeállítására nem nagy gondot fordítanak.

Anyae gyházak száma 110, társegyház 3, leány 62. Lelkész 113, segéd 3, nyugalmazott 3, növendékpap 14. Kongruát élvezett 104 magasabb, 2 kisebb képzettségű lelkész, együtt 115945 koronát. Kereszteltetett újszülött 2091, felnőtt 4, együtt 2095. Egyházi kimutatás szerint 2107. Különbség 16. A szülöttek száma 2155. Ezekből törvényes 2083, nem törvényes 341. Tekintve, hogy csak 2107 kereszteltetett meg egyházunkban, 48 más egyház lelkésze által kereszteltetett meg. Konfirmáltatott 1336. Egyházi kimutatás szerint 1327. Különbség 9. Házasság kötött egyenlő vallású 396, nem egyenlő 257, együtt 653. Egyházi kimutatás szerint előbbi 400. utóbbi szintén 257. Együtt 657. Különbség 4.

Ez azonban csak az egyházilag is megkötött, illetőleg egyházunkban megáldott párok száma, mert az anyakönyvi hivatalok kimutatása szerint unitáriusoknak más vallásuakkal kötött házassága nem 257, hanem 339, még pedig róm. katolikussal 94, gör. katolikussal 27, reformátussal 198, ág. evangélikussal 7, gör. keletivel 11, izraelitával 2.

A gyermekek vallására nézve ezen 339 vegyes házasságkötésnél 21 esetben történt megegyezés arra nézve, hogy azok egy vallásban, még pedig 15-nél az apa, 6-nál az anya vallásán fognak neveltetni. A megegyezésekből 12 esetben az unitárius, 9 esetben a másik fél vallására. E szerint 3 nyereségünk volt a megegyezésekből. Az egyházi kimutatásokban lelkészeink ilyen megegyezésekről semmit sem tudnak.

Házasságok érvénytelenítése és felbontása vegyes vallású házasságokban, hol az egyik fél unitárius volt 34, tisztán unitárius házasságok között 44, együtt 78.

Áttérések egyházunkból a róm. kath. vallásra 18 férfi, 37 nő, együtt 55; gör. kath.-ra 4 férfi, 3 nő, együtt 7; ref.-ra 17 férfi, 56 nő, együtt 73; ág. ev.-ra 5 férfi; gör. kel.-re 3 nő; izraelitára 2 nő, a mi összesen 145 lélek.

Ezzel szemben az unitárius vallásra tért róm. kath. 8 férfi, 11 nő, együtt 19; gör. kath. 8 férfi, 5 nő, együtt 13; ref. 25 férfi, 50 nő, együtt 75; ág. ev. 1 nő; gör. kel. 3 férfi, 2 nő, együtt 5; izr. 4 férfi, 2 nő, együtt 6; összesen 119. Ez úton a lélekvesztés tehát 26 volt.

Az egyházi kimutatás szerint egyházunkból csak 87 tért át más vallásra, egyházunkba pedig 136-an léptek át más vallásról. Melyik a hitelesebb. Minden bizonynyal az országos statisztikai kimutatás. Azonban e szerint is 1896-tól 1908-ig bezárólag az áttérésekkel egyházunknak 554 nyeresége volt.

Felekezetnélküli lett 1908-ban 2 férfi. Az egyházi kimutatásban erről sincs emlékezet. 1896-tól 1908-ig 24 férfi és 20 nő, együtt 44, a kikből ez idő alatt visszatért 5 férfi, 8 nő, együtt 13.

Kivándorolt Amerikába 109, Romániába 134, más európai államba 4, más földrészre 4, együtt 251 unitárius. Ezekből visszavért Amerikából 119, Romániából 31, együtt 150.

Halálozás felnőtt 1620, ebből 7 éven alól 642. Egyházi kimutatás szerint 1464. Különbség 156. Ez mégis igen nagy különbség.

Elemi iskolánk volt 35. Ebből 6 osztályu 25, 5 osztályu 5, 4 osztályu 5. Áll. segélyben részesült 31 iskola 25,721 koronával. Egy tanító 28, két tanító 6, 4 tanító 1, összesen 44 tanító. Az áll. elemi iskoláknál is alkalmazva van 42 férfi és 3 nőtanító, együtt 45. Tanulók száma a 35 iskolában 1905. Az iskolákban 9—10 hónapig folyt a tanítás 2-ben, 8—9 hónapig 23-ban, ragály miatt 8 hónapnál rövidebb ideig 6-ban, későn nyitított meg 4-ben. Kapcsolatban ismétlő iskola 26-ban, gazdasági 2-ben.

Állami elemi iskolába járt 4394, községibe 947, róm. kath.-ba 116, örmény kath.-ba 13, gör. kath.-ba 9, ref.-ba 124, ág. ev.-ba 32, egyesült protestánsba 2, gör. keletibe 12, unitáriusba 1476, izraelitába 6, társulatiba 7, magánba 15 unitárius tanuló, együtt 7152, ismétlőbe 2094. — Ipari iskolába: államiba 48, községibe 206, társulatiba 3, együtt 257. Ebből fiú 254, leány 3. — Kereskedő iskolába: államiba 1, községibe 3, társulatiba 8, együtt 12. — Polgári iskolába: fiú államiba 57, községibe 29, együtt 86, leány államiba 98, községibe 13, róm. kath. ba 8, ref.-ba 7, ág. ev.-ba 1. társulatiba 1, magánba 11, együtt 139, fiúk és leányok együtt 225. — Kisdedóvónő-képzőben 1, tanító-képzőben 36, tanítónő-képzőben 30. Felsőbb leányiskolába: államiba 11, községibe 3, ref.-ba 2, társulatiba 1, együtt 17.

Főgymnasiumunknál Kolozsvárt rendes és helyettes tanár 14, bejáró hitoktató és más 7, tanuló 311, fenntartási költség 128.528 korona. Érettségire jelentkezett 38, jelesen vizsgázott 8, jól 9, elégségesen 13, javítóra 7, ismétlésre 1 utasított. — Székely-Kereszturi gymnasiumunknál rendes és helyettes tanár 9, bejáró 3, tanuló 184, fenntartási költség 51,532 korona. — A tordai gymnasiumunk megszűnővén, arra itt nem terjeszkedünk ki.

Az intézetek vagyona 1,677.654 kor. Állami segélyben részesültek 53.289 kor., tandijakból bejött 14.129 korona, felvételi s más mellékesen szedett díjakból 11.817 korona, egyéb forrásokból 135.601 korona, összesen 214.836 korona. Kiadások személyi illetményekre 103.544 korona, dologi szükségletekre 81.645 korona, átmenetiek 10.895 korona, ösztöndíjakban 18.752 korona, összesen 214,836 korona.

Tanári személyzet unitárius: tanító-képzőben 4, tanítónő-képzőben 1. Felsőkereskedelmi: államiban 1, községiben 1, társulatiban 3. Felsőbb leányiskolában 2, gymnasiumi: államiban 13, róm. kath.-ban 2, unitáriusban 31. szakiskolákban: államiban 4, községiben 2, összesen 64.

Felsőbb tanintézeti hallgatók: budapesti egyetem jog- és államtud. karán 11, orvosi 3, bölcsészet 2, gyógyszerészeti 1, üsz-

szesen 17; kolozsvári egyetemen jog- és államtud. 58, orvosi 7, bölcsészeti, nyelv és tört. 21, menynyiség- és természettan 7, gyógy-szerészi 2, összesen 95; kir. József műegyetemen építészeti szak 2, mérnöki 1, gépészmérnöki 2, összesen 5; egri érseki lyceumban 1; máramarosszigeti ref. jogakadémián 1; kolozsvári theol. 20. Felsőbb tanintézetek hallgatóinak száma összesen 139. — Országos m. kir. képzőművészeti főiskolába Budapesten 1, színművészeti akadémián 1, zeneconservatoriumban 1, ének- és zeneképzőben 5, Fodor-féle zeneiskolában 3; zeneconservatoriumban Kolozsvárt 12; zeneiskolában Szatmárnémeti-ben 1; Temesvárt 2. Ezeknek száma összesen 26. — Árvaházakban: államiban 7, megyeiben 1, nőegyleti Kolozsvárt 4, más egyesületi 1, együtt 13 árva. — Vakok országos intézeczében Budapest 1, siketnémaintézet Kolozsvárt 1, hülyék menházában Rákos-Szent-Mihályon 1, javító-intézetben Aszódon 2, Kassán 1. — Állami gyermekmenhelyeken Budapest 10, Kecskemét 1, Kolozsvár 21, Marosvásárhely 42, Nagyvárad 4, Pécs 2, Rimaszombat 2, Szabadka 1, Szeged 16, Veszprém 1. Ezeknek száma együtt 100. — Bábaképző-intézetben Budapesten 1, Kolozsvárt 3, Nagyszében 2, együtt 6. —

Dr. Székely Ferencz koronaügyészt az új kormányban igazságügyi ministerré nevezték ki s ugyanakkor a vallás- és közoktatásügyi ministerium ideiglenes vezetésével is megbízták. Az állam törvénye megengedi, de a gyakorlat szerint szokatlan jelenség, hogy unitárius vallásu emberre ruházzanak az állami szolgálatban ily tisztségeket, s arra még nem is volt eset, hogy a vallás- és közoktatásügyi ministerséget, akár ideiglenesen is, nem katolikus egyénnel töltsék be. A napilapok s különösen a katolikus egyháziak nem is hagyták ezt megjegyezni s nélkül, sőt Várossy Gyuta kalocsai érsek a főrendiházban ez ellen kifogást is emelt. Mikor jutunk oda, hogy egy unitárius vallásu állampolgárnak ministerré kinevezése épp oly rendes dolognak tartassék, mint egy róm. katolikusé, a mint ez a közügynek javára a nyugati államokban történik? Dr. Székely Ferencz fel van ruházva mindazokkal a tulajdonságokkal és kellékekkel, melyeket ily állások megkívánhatnak; vallásánál fogva pedig a szabadelvűségnek és türelemnek híve.

Wendte W. Ch. az amerikai unitarismusról e jellemző sorokat írja: „Channing, Parker Tivadar, Hedge, Bellows és Freeman Clarke vallásos szellemének, tanultságának és bátorságának köszönhetjük, hogy az unitárius hitelvekhez való ragaszkodás ma sokkal erősebb, s hogy az unitárius hitelvek ma általánosabban ismertek és szélesebb körre terjednek, mint ezelőtt bármikor. A szabadelvű vallásos gondolkodásnak e képviselői négyféle bizonyi-

tékkal, a szentírásból, történelemből, észből és a dolgok természetéből vett bizonyítékokkal mutatták meg ellenfeleikkel szemben elveiket. S védelmük oly mély, meggyőző és ékesszóló volt, hogy ellenfeleik egymásután hallgattak el, sőt közülök nem egy megtért. Longfellow, Chadwick hymnusi ma nemcsak az unitárius énekeskönyvben találhatók, hanem más énekeskönyvekben is. És ha a világ gondolkozóit megkérdezik, hogy ki a legjellegzetesebb amerikai, mint böleselő, költő, író és ember, azt hiszem, mindenik Emersonra gondol. Kinek iratai újabb és újabb kiadást érnek, hogy megtartassanak Amerika jövő nemzedékének. Az állami életet illetőleg az unitarismus rámutathat Adams János, Adams Quincy János, Fillmore, Jefferson köztársasági elnökökre, számos miniszterre, szenatorra és bíróra. E példák azt mutatják, hogy a szabadelvű vallásos hitnek éltető és alakító ereje van“.

Longfellow. A Szász Károly fordításaiból nálunk is általánosabban ismert amerikai jeles költő 1807-ben febr. 27.-én született Maine államban Portlandben. Iskoláit végezve először a Bowdin Collegeben volt tanár. 1835-ben pedig a modern nyelvek tanára lett a Harvard egyetemen, a Boston melletti Cambridgeben. Itt élt és munkált mindvégig. Lakása az a történelmi nevezetességű ház volt, melyben Washington szállásolt 1776-ban, mikor a hadsereg vezérletét átvette. Az egymásután megjelenő kötetek Longfellowt a legnépszerűbb költővé teszik. Az emberek könyvnélkül tudják verseit. Bizalmat, jóindulatot és szellemet lehelnek e költemények s megnyugtatólag hatnak a lélekre. „Excelsior“, „Az élet zsoltára“ visszhangzik mindenfelé az ifjú emberek ajkán. De legnagyobb-szerű költeményei mégis a „Hiawatha“ és az „Evangeline“. Dante fordítása pedig szöveghűség és a nyelv dallamossága tekintetében felül áll minden más angol fordításon. 1882-ben márt. 24.-én halt el. Kellemes és tiszta költészete természetéből folyt. Szeretetreméltó jelleme előtt a felekezeti elfogultság, ellenszenv is elhallgatott. Még pápista kortársai is a legmelegebb elismeréssel adóztak Longfellownak, ki az unitárius egyháznak volt hű és kegyes tagja.

Statistika. Dr. Zeller H. német statisztikus szerint a világ összes népeinek száma 1,544,510,000; ebből keresztény 534,940,000, mahomedán 175,290,000, izraelita 10,860,000; más vall. 823,420,000. A más vallásukból 300,000,000 Confuciuszt követő, 121,000,000 buddhista. Szóval minden ezer lélekből 346 keresztény, 114 mahomedán, 7 izraelita és 533 más vallású.

Gyászhirek. Ádámosi és tordátfalvi *Végh István* ny. p. ü. titkár, egyháztanácsos életének 67-ik évében jan. 19.-én Alvinczen elhunyt. Nagyszámu rokonság gyászolja az erősszervezetű és vidám kedélyű férfinak hirtelen jött halálát. — Gyöngyösy Béla főerdőtanácsost nagy veszteség érte, szeretett ueje *Gyöngyösy Béláné* abrudbányai *Fikker Berta* jan. 30.-án történt halálában. A bánatos férj és gyermekei: Berta, vargyasi ifj. Daniel Lajosné, Zsolt, Ibolyka és István és számos rokon fáljalják mindennekeftt az elhunyt nőt, ki társadalmi és jótékonyági téren is egyik ismert alak volt. — Cseszeliczki *Szilvássy Gizella* — báró Kemény Gézáné febr. 1.-én más létre szenderült. Széplaki Petrichevich Horváth Gábiella, széplaki P. gróf Horváth Rudolf, széplaki báró P. Horváth Arthur, P. Horváth Ida, losonci báró Bánffy Ferenczné nagynénjüket gyászolják a 71 éves korában kiszenvedett, kitünően gazdálkodó jó nőben. Teteme Kolozsvárról Hadrévre szállítottatott és ott helyeztetett végnyugalomra. — Aranyosrákosi *Létay Domokos* sinfalvi lelkész, egyh. tanácsos, életének 65-ik, házasságának 42-ik, paposkodásának 40-ik évében febr. 5.-én Sinfalván megszűnt élni. Az érdemes lelkipásztort siratja gyülekezete s a család részéről Aranyosrákosi Létay Domokosné, Török Etelka neje, Létay Árpád, Létay Nelly Topercer Elekné, Létay Ilona Endes Sándorné, Létay Margit gyermekei s számos rokon. Földi részét Toroczkkóra szállították és ott helyezték el a családi sírboltba.

A „Keresztény Magvető“ 1910. évfolyamára befizették:

a) a 8 korona pártoló díjat:

H.-Almási unitar. egyh.-község, Bedő Albert, Bedőházy József, Bölöni unitar. egyh.-község, Deréky Gyuláné, Báró Györffy Róza (15 kor.), Dr. Gelei Lajos, Báró Petrichevich-Horváth Kálmán (1+10 pld. 50 kor.), Dr. Kozma Jenő, Márkos Ferencz, Toroczkói unitar. egyh.-község.

1909-re: Deréky Gyuláné, Báró Györffy Róza (15 kor.), Gyulay Árpád, Kovács Dénesné (10 kor.), Kövendi unitar. egyh. község.

b) a 4 korona előfizetési díjat:

Ajtay János, Albertfy Jenő, Árkosi unitar. egyházközség, Barabás István, Boór Jenő, Borbély Sándor, Budapesti m. kir. egyetemi könyvtár. Csiky Károly, Ifj. Daniel Lajos, Demeter Dénes, Ferencz Márton, Ferenczi Áron, Gálfi András (l.), Gálfalvy István, Gálfalvy Samu, Gombos Sámuel, Hadházy József, Halmágyi János, Halmágyi Károly, Imecs Lajos, Járay Béla, Kádár József, S.-Kálnoki unitar. egyh.-község, Kelemen György, Kiss Aladár, Kisgyörgy Imre, Kisgyörgy Sándor, Kovács Imre, Kopp József, Dr. Kovácsi Sándor, Kozma Dimén, Kökösi Mihály, Kökösi unitar. egyh.-község, S.-Kőrispataki unitar. egyh.-község, Laborfalvi unitar. egyh.-község, Lőrinczy Dénes (tbr.), Maroskői unitar. belső emberek könyvtára, K. Nagy Béla, Nagy Elemér, Nagy Elemér (G.), Nagyajtai unitar. egyh.-község, Pap Gyula, Pap Zsigmond, Perczel Ferencz, Péter Sándor, Péterfi Áron (t.), Péterfi Mihály, Raffay Domokos, Sándor Jenő, Sándor Géza, Sándor Mózes, Szegedy Árpád, Szinte Ferencz, Szentkirályi Ferencz, S.-Szentkirályi unitar. egyh.-község, Székelykereszturi gymn. olvasó-egylet, Székely Sándor, Szigethy Miklós, Dr. Szolga Ferencz, Tana Sámuel (p. ü. i.), Tóth Olivér, Török Árpád, Trsztyénszky Ferencz, Dr. Weress Ferencz, Weress Ferencz (jb.), Weress Mihály.

1909-re: Ajtay János, Ádámosy Gábor, Bedő Ferencz, Boór Jenő, Ifj. Daniel Lajos, Deák Farkas, Fekete Gyula, Ferenczi Áron, Járay Róbert, Kálmán Mózes, Kiss Sándor (f. gy.), Kisgyörgy Imre, Kissolyosi unitar. egyh.-község, Dr. Kovácsi Sándor, Létay Máté, Dr. Lőrinczy Ákos, Nagy Béla (l.), Ortutay Gyuláné, Szabó Albert, Székely Dénes, Székely János, Weress Mihály.

1908-ra: Járay Róbert, Létay Máté, Szabó Albert.

A

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb 4 iv
tartalommal.

A Keresztény Magvető a szabadelvű kereszténység szol-
gálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theismus magasztos
eszméit a jelenkor különböző gondolat áramlatai közt fentartani, s
emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s
különösen az unitarius és más szabadelvű egyházak életére történelmi
vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

S e végre közöl hit-bölcseleti és történelmi tanulmányokat,
értekezéseket s másnemű dolgozatokat és egyházi beszédeket, s azon
kívül az oktatás és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és
oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A Keresztény Magvetőt oly dolgozótársak támogatják,
kik között hazánk nem egy elsőrangú írójával találkozhatik az olvasó.
Külföldről is van munkatársunk.

Pártoló díj 8 kor.; előfizetési ára egész évre 4 kor. Pártoló
és előfizetési díj és minden közlemény a Szerkesztőséghez intézendő
Koloszvárra (Kossuth Lajos-utca 8. sz.)

A SZERKESZTŐSÉG.

Unitárius vallási könyvek:

Channing művei. Hat kötet. Egy kötet ára 2-40 kor. A Keresz-
tény Magvető előfizetőinek postán küldve
1-50 kor. Kapható szerkesztőségünknel, valamint a következők.

Unitárius Kis Tükör. Az unitárius egyház története, hitelvei,
egyházalkotmánya és szertartásai.
Ferencz József püspöktől. Harmadik átdolgozott kiadás. Ára 1-60 kor

Egyházszert. dolgozatok. Ferencz József püspöktől. Stein
János könyvtárusnál.

Unitárius Káté. Ferencz József püspöktől. Ára 80 fillér.

Imakönyv templomi használatra. Albert János lelkészétől. Ára 4 kor.

A keresztény hittudomány összege. Az unitáriusok
szerint. Latin-
ból fordította Derzsi Károly. Ára 3 korona.

Unitárius kereszténység. Egyh. beszédek. Irta Péterfi Dénes.
Ára Kókai Lajosnál Budapesten
3-20 kor.

A Jézus asztalánál. Beszédek és imák. Irta Péterfi Dénes.
Ára Kókai Lajos bizományában Buda-
pesten 3 korona.

Szabadelvű vallásos gondolkozás a XX. sz. kezde-
tén. Angolból
ford. unitarius lelkészek és tanárok. Kiadta Ferencz József püspök.
Ára 3 korona.